

Critical Futures Studies in the Peripheral Contexts of Pilgrimage Cities: An Analysis Based on the CLA Method

Shirin Eslami ^{1*}, Bahador Zamani ², Mahmoud Mohammadi ³

1. Ph.D. Candidate of Urban Planning, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
2. Associate Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.
3. Professor, Department of Urban Planning, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran.

Highlights:

Considering the various influential drivers shaping the future of the urban fabric surrounding pilgrimage shrines, four alternative scenarios can be envisioned: "Preserving Sanctity within the Framework of Authority," "Integrating Spirituality and Innovative Governance," "Forced Commercialization," and "Global Pilgrimage City."

In light of the central importance of pilgrimage in Islam—particularly from the Shi'a perspective and within the Iranian context—there is a pressing need to shift from tourism-oriented discourses toward a pilgrimage-oriented approach in interventions within the urban fabric surrounding pilgrimage shrines.

ARTICLE INFO

EXTENDED ABSTRACT

UPK, 2025

VOL. 9, Issue 3, PP, 142-167

Received: 22 Sep 2024

Accepted: 22 Sep 2025

Article Type:

Research article

Keywords: Urban interventions, surrounding fabric of pilgrimage shrines, pilgrimage cities, causal layer analysis, future research, systematic review.

Cite this article:

Eslami, S., Zamani, B., & Mohammadi, M. (2025). Critical Futures Studies in the Peripheral Contexts of Pilgrimage Cities: An Analysis Based on the CLA Method. *Urban Plan Knowl*, 9(3), 142-167.

DOI:

[10.22124/UPK.2025.29327.1995](https://doi.org/10.22124/UPK.2025.29327.1995)

Introduction: Today, the urban fabric surrounding pilgrimage shrines—comprising a network of interconnected buildings and urban elements with a predominant heritage-cultural and commercial function that serves the needs of both pilgrims and residents—is facing various complex issues and widespread deficiencies across multiple scales. These challenges are largely the result of urban management interventions aimed at providing pilgrimage-support infrastructure. The nature of these interventions has been shaped by influential discourses and worldviews—stemming from both secular and religious ideologies—and guided by dominant narratives such as "pilgrimage," "religious tourism," and "tourism." This has sparked ongoing debate in academic and professional circles about how such interventions should be approached. In response, the present study is formed around two core research questions: (1) Why have most urban interventions in the areas surrounding religious shrines been perceived, in practice, as problematic? and (2) Based on Causal Layered Analysis (CLA), what alternative future scenarios can be envisioned for these areas? Within this framework, identifying the hidden and foundational layers that contribute to the problematic nature of these interventions becomes essential, as only by understanding these layers can we construct alternative, future-oriented scenarios aligned with the unique nature of pilgrimage-oriented urban environments. The significance of this research is threefold: first, to protect the tangible and intangible cultural heritage of pilgrimage cities, which reflect religious beliefs and practices but are increasingly threatened by rapid, decontextualized physical interventions; second, to address the intensifying conflict between tourism-centered and pilgrimage-centered discourses, which calls for a critical reassessment of the foundations of urban planning in such contexts; and third, to highlight the necessity of integrated and forward-thinking planning approaches in pilgrimage cities, which could serve as a model for similar sacred urban settings.

*Corresponding Author: eslami_109@yahoo.com

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

This research aims to contribute to developing such a framework by integrating interpretive, data-driven, and futures-oriented methodologies.

Methodology: This study adopts a futures studies orientation through a systematic review aimed at exploring the multilayered factors influencing future urban interventions around pilgrimage sites. Employing a qualitative research paradigm, it integrates two complementary methods—qualitative content analysis and Causal Layered Analysis (CLA)—in a purposeful and coherent manner aligned with the study’s conceptual framework. In the first phase, qualitative content analysis is used to extract key concepts, code recurring themes, and organize data gathered from documentary sources and existing literature. In the second phase, this structured data serves as a systematic input into the CLA process, which facilitates deeper interpretation across multiple levels of meaning. The study sample comprises 42 research works conducted between 1376 and 1404 in the Iranian calendar (1997–2025). Data were collected through extensive library and documentary research focused on relevant scholarly literature. The selection and screening process follows Fink’s (2014) framework for conducting systematic reviews. The output of the layered analysis identifies key drivers as influential and transformative forces shaping future urban development trajectories. These findings form the foundation for the construction of alternative scenarios. This integrative approach not only capitalizes on the methodological strengths of systematic reviews but also ensures conceptual coherence between the data-driven structure of content analysis and the interpretive depth of the CLA framework. By uncovering hidden patterns and alternative narratives, this approach supports the visualization of diverse and plausible futures. Ultimately, in this research, to address the study’s core question, distinct policy directions are articulated across the four analytical layers.

Results: The Causal Layered Analysis (CLA) across four layers—litany, systemic causes, discourse, and myth/metaphor—identified the key drivers, which served as the basis for the development of four alternative future scenarios. This approach enabled the visualization of potential futures and the formulation of alternative policy directions for managing the urban fabric surrounding pilgrimage shrines. The findings indicate that the primary roots of the current problematic interventions in pilgrimage cities lie in the tensions between discourses at the deeper layers of CLA (myth and discourse). Specifically, the dominance of a tourism-oriented discourse and the prevalence of secular ideologies, coupled with the neglect of pilgrimage-centered narratives and the adoption of the “both pilgrim and tourist” metaphor, along with the inefficiencies of governance structures at the intermediate (structural) layer, constitute the principal drivers of contemporary urban challenges in these sacred urban contexts.

Discussion: This study presents four distinct visions of a conceivable future within the framework of four scenarios derived from key drivers identified in the theoretical literature of this field. These scenarios can serve as a foundation for informed policymaking aimed at enhancing place identity, improving the quality of pilgrimage experiences, and managing future transformations in the urban fabric. The selection of the two key uncertainties that shape the scenarios was based on a matrix of impact/uncertainty and followed the structured framework of causal layered analysis. These uncertainties exhibit the highest influence and unpredictability in shaping future developments in the areas surrounding pilgrimage sites. The first scenario, “Preserving Sanctity within the Framework of Authority,” emphasizes the continuation of centralized, pilgrimage-centered structures. While it appears to protect the sanctity of pilgrimage sites, over the long term, it may lead to a weakening of religious identity. The second scenario, “Integrating Spirituality and Innovative Governance,” adopts a participatory and pilgrimage-centered approach. This scenario enables the expression of religious and spiritual values, fosters the involvement of key stakeholders and influential groups, and encourages institutional innovation. The third scenario, “Forced Commercialization,” emerges from a combination of centralized governance and a tourism-oriented approach. This results in the reduction of pilgrimage to a commodified experience, the erosion of spiritual culture, and the dominance of secular discourse and worldviews. Finally, the fourth scenario, “Global Pilgrimage City,” envisions a participatory and tourism-driven model that offers a transnational and multifaceted perspective on the modern concept of pilgrimage in the era of globalization. While it attracts investment and cultural diversity, it also faces significant challenges in preserving authentic identity and managing cultural change. Accordingly, these four scenarios represent a spectrum of alternative possibilities that not only provide a framework for understanding forthcoming transformations but also enable deliberate intervention in the future-making process of pilgrimage cities. Moving toward the scenario of integrating spirituality with innovative governance in a participatory context may be considered a strategic option for policymakers, urban managers, and planning authorities in addressing identity crises, the commodification of space, and the challenges of mass tourism.

Conclusion: This study, employing Causal Layered Analysis (CLA) and a problem re-framing approach, examined the past, present, and key future uncertainties surrounding interventions in the urban fabric around pilgrimage shrines. Following the identification of key drivers across CLA layers, their evaluation using an impact–uncertainty matrix, and the selection of two critical uncertainties—namely, the “pilgrimage–tourism tension” and the “governance system”—a framework was developed to delineate four alternative future scenarios: “Preserving Sanctity within the Framework of Authority,” “Integrating Spirituality and Innovative Governance,” “Forced Commercialization,” and “Global Pilgrimage City.”

آینده‌پژوهی انتقادی در بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی: تحلیلی بر مبنای روش CLA

شیرین اسلامی^{۱*}، بهادر زمانی^۲، محمود محمدی^۳

۱. پژوهشگر دکتری شهرسازی، گروه شهرسازی، دانشکده‌ی معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۲. دانشیار، گروه شهرسازی، دانشکده‌ی معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
۳. استاد، گروه شهرسازی، دانشکده‌ی معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

نکات برجسته:

با توجه به پیش‌بینی‌های مختلف و تأثیرگذار بر آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، چهار سناریوی بدیل با عناوین سناریوی «حفظ قداست در چارچوب اقتدار»، «تلفیق معنویت و حکمرانی نوین»، «تجاری‌سازی اجباری» و «شهر جهانی زیارت»، قابل صورت بندی هستند. بر مبنای اهمیت اصل زیارت در دین اسلام، نگاه تشیع و در زمینه‌ی ایرانی، ضرورت تغییر گفتمان‌های گردشگر محور به گفتمان زیارت‌محور در مداخلات بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، ضرورت می‌نماید.

چکیده

اطلاعات مقاله

بیان مسئله: امروزه شهرهای زیارتی به واسطه‌ی اقدامات ادواری توسط مدیریت شهری با هدف تأمین نیازهای پشتیبان زائران و گردشگران، دچار چالش‌هایی با دامنه‌ی فراگیر در ابعاد مختلف شهری هستند که مخدوش شدن هویت مذهبی-زیارتی آنها را در پی داشته است.

هدف: مطالعه‌ی حاضر با هدف واکنش‌های مختلف تأثیرگذار در مداخلات بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، صورت پذیرفته است تا سناریوهای مرتبط با آینده‌های بدیل مداخلات مذکور را تبیین نماید.

روش: پژوهش حاضر، مطالعه‌ی مروری نظام‌مند کیفی با جهت‌گیری آینده‌پژوهانه است که با بهره‌گیری از روش تحلیل لایه‌ای علی و راهبرد تحلیل محتوای کیفی، انجام شده است. جامعه‌ی آماری پژوهش، مشتمل بر ۴۲ مطالعه‌ی داخلی و خارجی در بازه‌ی زمانی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۴ (۱۹۹۷ تا ۲۰۲۵) است.

یافته‌ها: تحلیل چهارلایه‌ای علی (لیتانی، علل سیستمی، گفتمانی و اسطوره‌ای)، پیش‌بینی‌های کلیدی را شناسایی و مبنای طراحی چهار سناریوی بدیل آینده قرار داد تا امکان تصویرسازی و ارائه‌ی سیاست‌های جایگزین در برنامه‌ریزی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را فراهم آورد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که تقابل گفتمان‌ها در لایه‌های عمیق‌تر تحلیل علی (اسطوره‌ای و گفتمانی) با غلبه‌ی گفتمان گردشگرمحور و سلطه‌ی ایدئولوژی سکولار در کنار بی‌اعتنایی به گفتمان زیارت‌محور و با تأسی از استعاره‌ی «هم زیارت-هم سیاحت» و ناکارآمدی ساختارهای مدیریتی در لایه‌ی میانی (ساختاری)، اصلی‌ترین ریشه‌های مسئله‌زایی مداخلات کنونی در بستر شهرهای زیارتی هستند.

نتیجه‌گیری: پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل لایه‌ای علی و چارچوب‌بندی مجدد مسئله، به واکاوی گذشته، حال و عدم قطعیت‌های کلیدی آینده‌ی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی پرداخت. پس از استخراج پیش‌بینی‌های کلیدی در لایه‌های تحلیل علی و امتیازدهی آنها در ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت، دو عدم قطعیت کلیدی مشتمل بر «تقابل زیارت-گردشگری» و «نظام مدیریتی»، شناسایی گردید و در ادامه، چارچوبی به منظور تبیین چهار سناریوی بدیل با عناوین «حفظ قداست در چارچوب اقتدار»، «تلفیق معنویت و حکمرانی نوین»، «تجاری‌سازی اجباری» و «شهر جهانی زیارت» را فراهم نمود.

دانش شهرسازی، ۱۴۰۴

دوره ۹، شماره ۳، صفحات ۱۶۷-۱۴۲
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۰/۰۲
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

نوع مقاله:

پژوهشی

کلید واژه‌ها: مداخلات شهری، بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، تحلیل لایه‌ای علی، آینده‌پژوهی، مرور نظام‌مند.

ارجاع به این مقاله:

اسلامی، شیرین، زمانی، بهادر، محمدی، محمود. (۱۴۰۴). آینده‌پژوهی انتقادی در بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی: تحلیلی بر مبنای روش CLA. دانش شهرسازی، ۹(۳)، ۱۶۷-۱۴۲.

DOI:

[10.22124/upk.2025.29327.1995](https://doi.org/10.22124/upk.2025.29327.1995)

نویسنده مسئول: eslami_109@yahoo.com

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

این مقاله برگرفته از چارچوب بخشی از رساله‌ی دکتری نویسنده‌ی اول در رشته‌ی شهرسازی است که به راهنمایی نویسنده‌ی دوم در دانشگاه هنر اصفهان، در دست انجام است.

بیان مسئله

حفاظت از قابلیت‌های ملموس و ناملموس شهرهای زیارتی، به دلیل تجلی‌بخشی به فلسفه و ارزش‌های بنیادین، موجودیت مکان مقدس و ابعاد میراثی آن، جایگاه منطقه‌ای و اثرگذاری بر فرآیند برنامه‌ریزی، پاسخگویی به نیازهای کنونی و آتی ساکنان و همچنین، احیای نقش بافت تاریخی شهر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (Chandan & Kumar, 2019). از آنجا که ارزش‌های دینی، معماری و فرهنگی حرم‌های مقدس به عنوان عاملی کلیدی در ساختار فضایی شهر، بر دگرگونی‌ها و تحولات شهر زیارتی تأثیر می‌گذارند، بنابراین کانون‌های زیارتی، می‌توانند تأثیراتی پایدار بر زائران و مجاوران از طریق توسعه‌ای درون‌زا ایجاد کنند (Soljan & Liro, 2021). با این حال، با توجه به جابجایی گسترده‌ی زائران در طول سفرهای زیارتی، این امر ظرفیت قابل توجهی در اثرگذاری بر محیط پیرامونی اماکن مقدس در پی داشته است (Shinde, 2007) و چالش‌های متعددی در حوزه‌های مدیریت، امنیت، اثرات زیست محیطی و توسعه، برای شهر زیارتی به همراه داشته است (Maroufi & Rosina, 2017).

امروزه بافت پیرامون حرم‌های زیارتی با دربرگرفتن مجموعه‌ای از بناها و عناصر شهری به هم مرتبط و وابسته با نقش غالب میراثی- فرهنگی و تجاری تأمین‌کننده‌ی نیازهای زائران و مجاوران، به واسطه‌ی اقدامات و مداخلات مدیریت شهری با هدف تخصیص خدمات پشتیبان زیارتی، دچار ابعاد مسأله‌دار گوناگون و نارسایی‌های فراگیر در انواع مقیاس‌ها هستند. در این میان، گفتمان‌ها و جهان‌بینی تأثیرگذار بر چگونگی مداخلات صورت پذیرفته در بافت‌های مذکور، منبعت از دو ایدئولوژی سکولار و دینی و با تأسی از گفتمان‌های حاکم؛ نظیر «زیارت، گردشگری مذهبی و گردشگری»، ماهیت مداخلات را شکل داده‌اند که همین امر، محل مناقشه در چگونگی آن را در محافل تخصصی، زمینه‌ساز شده است. با وجود اهمیت و تفاوت گفتمان زیارت محوری، به ویژه در زمینه‌ی اسلامی- شیعی با انواع گفتمان‌های گردشگری، عمده مداخلات انجام گرفته با مرجح داشتن گفتمان‌های گردشگری، در تناقض با ساحت معنوی، قدسی و مأموریت اصلی زیارت قرار گرفته‌اند؛ به گونه‌ای که تمرکز بر مفهوم زیارت و توجه کافی به وجوه گوناگون تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، فضایی و کالبدی، مبتنی بر استمرار هویت معنوی حرم‌های زیارتی، صورت پذیرفته است. همچنین، تأثرات ناشی از دنیای مدرن و عدم همسازی و تناسب تغییرات صورت گرفته با ماهیت امر زیارت، نوعی التقاط‌گرایی را دامن زده که بعضاً بر وجه خاصی از تأمین نیازهای زائران معطوف است و از پرداخت به سایر وجوه معنایی تشرف ناتوان است. این مسئله، ترویج نوعی از سبک زندگی و الگوهای رفتاری را در پی داشته که در آمیزش کامل با مفهوم سوداگری بوده و به تبع آن، بافت پیرامون حرم‌های زیارتی را به بافتی گردشگر محور (تا زیارت محور) مبدل ساخته است. این مهم، تضادی آشکار ناشی از عدم انطباق آداب و فرهنگ زیارت با تجارب عملی مداخلات در بافت‌های زیارتی را عنوان می‌نماید. به عنوان نمونه، بررسی انتقادی تجارب عملی و مطالعات مرتبط با مداخلات، نظیر تجارب بهسازی، نوسازی و طرح‌های موضعی در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی شاخص در ایران، گویای آن است که در فرآیند برنامه‌ریزی و اجرا، توجه جامعی به مؤلفه‌های چند بعدی (تاریخی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، فضایی و کالبدی)، متناسب با زمینه‌های مکانی-زمانی مداخله، صورت نگرفته است؛ از این روی، مسائل عدیده‌ای بر نظام ارزشی، معنایی و عینی بافت‌های مذکور، مترتب ساخته است (Razavi buffer zone Plan, 2020; Naghizadeh, 2014; Eslami et al, 2022;) Khodaeeyan Karim, 2014; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Sarkheyli et al, 2014; Abachi, 2018; Ghaderi, (2019; Najib Kazerkar et al, 2015

پژوهش حاضر با هدف تبیین و پاسخ به دو پرسش بنیادین مطالعه، تدوین شده است؛ ۱- چرا عمده مداخلات شهری در بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی، در عمل به مثابه‌ی مداخلاتی مسئله‌مند تلقی شده‌اند؟ ۲- بر اساس تحلیل لایه‌ای علی^۱ (CLA)، چه سناریوهای بدیلی برای آینده‌ی بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی، قابل ترسیم است؟ در چنین زمینه‌ای، شناسایی لایه‌های پنهان و ریشه‌ای اثرگذار بر مسئله‌مندی این مداخلات، از منظر تحلیلی ضروری می‌نماید؛ زیرا تنها با درک این لایه‌ها، می‌توان به تدوین سناریوهای بدیل و آینده‌نگرانه‌ای متناسب با ماهیت خاص بافت‌های زیارتی دست یافت. بنابراین، پژوهش حاضر می‌کوشد با ترکیب رویکردهای تفسیرمحور، داده‌محور و آینده‌پژوهانه، زمینه‌ای برای پاسخ به پرسش‌های تحقیق را فراهم آورد.

مبانی نظری

زیارت

زیارت مذهبی و زیارت مقابر مقدس، یک پدیده‌ی گسترده در مغرب و خاورمیانه است (Boissevain, 2016). با توجه به آنکه در روند تاریخی توسعه‌ی کشورهای جهان، زیارت‌های مذهبی همواره به عنوان یکی از عوامل اصلی انگیزش مردم برای سفر، مطرح بوده است (Heidari et al, 2018): در پنجاه سال اخیر، میزان سفرهایی که با انگیزه‌های دینی انجام شده‌اند به طرز قابل ملاحظه‌ای افزایش یافته‌اند. سفر زیارتی در معنای سنتی و تاریخی آن به معنای سفری فیزیکی در جست و جوی حقیقت و هر آنچه که مقدس و مبارک است، تعریف می‌شود (Timothy & Olsen, 2013). زیارت به معنای سنتی، سفری درونی (باطنی) است که در فضای برونی نمایان می‌نماید؛ در واقع پیوند یک امر درونی و متعالی، پدیده‌ای معنوی و سفری پیچیده را شکل می‌دهد (Singh, 2006). اگرچه زیارت، اساساً یک سفر با انگیزه‌ی فردی است اما زمانی که از نظر مقیاس و فراوانی تحلیل شود، یک تحرک توده‌ای و اجتماعی نیز محسوب می‌شود (Shinde, 2007). مقوله‌ی زیارت در تمام فرهنگ‌ها، مورد توجه بوده است که کارکردها، آثار و نقش‌های بسیاری، مانند تحکیم اعتقادات مذهبی، تعالی روح و معنویت، تقویت خودباوری و اصالت فرهنگی، تقویت وحدت ملی و دینی، تجمع ملیت‌ها با آداب و رسوم متنوع، ترویج روحیه‌ی حق طلبی، عدالت‌خواهی، تأکید بر احقاق حق، توجه به جامعه و حکومت آرمانی و جهانی، افزایش تاب‌آوری و احساس امیدواری، بالابردن توانمندی، رفع غم، افزایش اعتماد به نفس و ایجاد آرامش برای مراجعان را به همراه داشته است (Singh, 2006). در دوره‌ی معاصر، ماهیت زیارت و علاقه‌ی روزافزون، منجر به گسترش اصطلاحات ترکیبی مانند گردشگری مذهبی، گردشگری زیارتی و غیره، شده است (Rinschede, 2007 cited by Shinde, 2007; Tyrakowski, 1994; Singh, 2001; Santos, 2003; 1992).

حرم زیارتی

حرم به محدوده‌ی پیرامون مکان‌های مقدس، اطلاق می‌شود که به دلیل انتساب به مقدسات، از حرمتی ویژه برخوردار بوده و با دیگر مکان‌ها، متفاوت تلقی می‌شود. حرم و مرکز زیارتی به مثابه‌ی ظرفی برای نگهداری مقدسات یا افراد مقدس عمل می‌کند (Liro et al, 2018). همچنین این مراکز به عنوان عناصری برای تقدیس فضا شناخته می‌شوند (Sołjan & Liro, 2022). در فرهنگ اسلامی، «حرم» به مکان یا زمانی مقدس، اشاره دارد که بسیاری از امور مباح در دیگر شرایط، در آن ممنوع و حرام می‌شود (Khakrand, 2016)؛ این تمایزگذاری به شیوه‌های مختلف مذهبی صورت می‌پذیرد. در اسلام شیعی، ائمه و برخی اعضای خانواده‌ی آنان در نزد شیعیان از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند و آرامگاه‌های آنان به عنوان مکان‌های زیارتی عمل می‌کنند. این مکان‌ها به عنوان فضاهای نمادین فرهنگ، مذهب، سیاست و هویتی ملی با نقش مقدس، ایفای نقش می‌کنند (Maroufi & Rosina, 2017) و با ایجاد نوعی ارتباط بین زائر و مأزور، بسته به میزان اعتقاد زائر، امر زیارت را محقق می‌سازند (Ayazi, 2021).

شهر زیارتی

حرم در بسیاری از شهرهای مقدس، هسته‌ی اولیه‌ی شکل‌گیری شهرها را تشکیل می‌داد و توسعه‌ی آینده‌ی آنها را رقم می‌زد. این کانون مقدس، جمعیت را برای اسکان، عبادت و همچنین دفن در مجاورت حرم مطهر جذب می‌نمود (Maroufi et al, 2017). در شهرهای زیارتی، بافت‌های تاریخی که به تدریج در اطراف هسته‌ی مرکزی مذهبی، پدیدار شده‌اند، همراه با آداب، آیین‌ها، سنت‌ها و مناسک مذهبی، بازآفریننده‌ی فرهنگ زیارت، هستند (Ghahremani et al, 2018).

الگوی غالب در شهرهای زیارتی، دارای دو ویژگی متمایز است؛ نخست، بافت ارگانیک پیرامون مکان مقدس که متراکم و سنتی است و دوم، بنای حرم زیارتی که شامل صحن و بقعه می‌شود (Hussein, 2013). همچنین ساختار شهرهای زیارتی، اساساً توسط دو عامل مرکزیت و محوریت تعیین می‌شود (Maroufi et al, 2017). از لحاظ مرکزیت، مکان زیارتی به عنوان لنگرگاه شهری در ساختار شهر زیارتی، عمل می‌کند که خوانایی منظر شهری پیرامون آن از نظر نشانه‌ها، مسیرها، گرہ‌ها، لبه‌ها و حوزه‌ها شکل می‌گیرد و ریخت‌شناسی، تحولات و توسعه‌های پیرامون را هدایت می‌نماید. امروزه این مرکزیت نمادین بیشتر در قالب مرکزیت زیرساختی تجلی می‌یابد که هدف آن، تضمین دسترسی بهینه به حوزه‌ی مقدس است. به این ترتیب، زیرساخت‌ها، نقش اصلی در چیدمان فضایی شهرهای مقدس ایفا می‌نمایند و نقش کلیدی در بهبود تردد وسایل نقلیه، عابران پیاده و تأمین خدمات عمومی به ویژه در طول بازه‌ی پیک زیارتی بر عهده دارند (Saliba, 2016). به لحاظ محوریت نیز، شهر زیارتی عمدتاً بر ساختار شعاعی به منظور تشخیص هر چه بیشتر مرکزیت حرم، تأکید دارد (Hussein, 2013).

شهرهای زیارتی معاصر از نظر ابعاد، ساختار فضایی، تنوع و نوع بناها و همچنین شیوه‌ی توسعه، گوناگون هستند. عوامل دگرگونی فضایی این مراکز، شامل مؤلفه‌های مذهبی، تاریخی، سیاسی و فرهنگی-اجتماعی است که در توسعه‌ی آنها تأثیرگذار بوده‌اند. برخی از این عوامل در طول تاریخ، اهمیت پایدار داشته‌اند، در حالی که نقش برخی دیگر، بسته به دوره‌های تاریخی متفاوت بوده است. معمولاً همپوشانی این عوامل در کنار یکدیگر بر دگرگونی‌های فضایی مراکز زیارتی اثر می‌گذارد. تعداد زائران نیز از مهمترین عوامل تغییرات فضایی به شمار می‌رود. از دیگر عوامل غیرمذهبی مؤثر، می‌توان به تحولات فرهنگی-اجتماعی مانند رشد گردشگری و توسعه‌ی حمل‌ونقل انبوه اشاره کرد که از نیمه‌ی دوم قرن نوزدهم و طی قرون بیستم و بیست‌ویکم، شتاب گرفته و همزمان باعث افزایش مقیاس تحرکات زیارتی و سیاحتی شده است. شهرهای زیارتی به تدریج، پذیرای بازدیدکنندگان بیشتری با انگیزه‌های مذهبی متنوع و دارای انتظارات، نیازها و رفتارهای گوناگون شده‌اند. از این روی، مدیران شهرهای زیارتی به طور فزاینده‌ای تلاش کرده‌اند تا با تنوع‌بخشی به اقدامات خود، امکانات لازم نه تنها برای زائران و بازدیدکنندگان مذهبی، بلکه سایر موارد مرتبط به پاسخگویی به نیازهای گردشگران را نیز فراهم آورند (Soljan et al, 2022). این مهم در شرایطی در حال تحقق است که هر گونه اقدام مرتبط با مدیریت یک مرکز زیارتی نباید با هویت معنوی آن مکان در تضاد باشد؛ چرا که پیشینه‌ی شهرهای زیارتی، ریشه در پدیده‌ی زیارت دارد، این مهم، عاملی بنیادین در شکل‌دهی به مؤلفه‌های کالبدی-عملکردی شهر (از سلسله‌مراتب فعالیت‌ی و شبکه معابر تا ساختار توده-فضا و سازمان فضایی) بوده است؛ هر نوع مداخله‌ی کالبدی یا افزودنی جدید در این نظام یکپارچه، می‌تواند موجبات برهم‌کنش‌های سازگار یا ناسازگار با ساختار موجود را فراهم سازد که این امر، لزوم توجه به اصول توسعه‌ی همخوان با هویت مکانی زمینه را آشکار می‌سازد (Razavi buffer zone Plan, 2020). از این روی، طراحی و مداخله در چنین محدوده‌هایی، از حیث تأثیرپذیری و تأثیرگذاری آنها بر محدوده‌ی عملکرد هسته‌ی مذهبی‌شان در مقیاس‌های خرد تا کلان، حائز اهمیت است (Ashouri, 2014). در شرایط کنونی، مدیریت شهرهای زیارتی نیازمند اتخاذ رویکردی هوشمندانه در سطوح مختلف برنامه‌ریزی است تا ضمن پاسخگویی به نیازهای زائران، از بروز آسیب‌های جبران‌ناپذیر به بافت تاریخی و فرهنگی این شهرها جلوگیری نماید. با این وجود، باید اذعان داشت که دانش تخصصی و درک عمیق از تأثیرات اماکن مذهبی و زیارتی بر ساختار شهری، هنوز در ادبیات علمی و برنامه‌ریزی شهری به میزان کافی نهادینه نشده است (Soljan & Liro, 2021).

روش پژوهش

پژوهش حاضر، مطالعه‌ی مروری نظام‌مند با رویکرد آینده‌پژوهانه است که به منظور واکاوی لایه‌های چندگانه‌ی اثرگذار بر مداخلات شهری آینده‌ی بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی، تبیین شده است. این مطالعه، ضمن بهره‌ی از پارادایم کیفی، با استفاده از دو روش تحلیل محتوای کیفی و تحلیل لایه‌ای علی (CLA)، در پی پاسخ به پرسش‌های مطالعه است. ارتباط بین دور روش مزبور به صورت هدفمند، یکپارچه و در راستای یکدیگر به کار گرفته شده‌اند؛ به نحوی که در مرحله‌ی نخست، از تحلیل محتوا برای استخراج مفاهیم، کدگذاری مضامین و سازماندهی داده‌ها از منابع اسنادی مرتبط با ادبیات موضوع، استفاده شده است. در گام دوم، داده‌های ساخت‌یافته‌ی مستخرج از تحلیل محتوا به‌عنوان ورودی روشمند در فرآیند تحلیل علی، ایفای نقش نموده و طبقه‌بندی شده‌اند.

جامعه‌ی آماری مطالعه، مشتمل بر ۴۲ پژوهش منتشر شده در بازه‌ی زمانی سال‌های ۱۳۷۶ تا ۱۴۰۴ (1997-2025) می‌باشد که با بهره از مطالعات کتابخانه‌ای-اسنادی و با پیروی از پروتکل برگرفته از چارچوب پیشنهادی (Fink (2014) در مطالعات نظام‌مند، استخراج شده است. استراتژی دستیابی به مطالعات انگلیسی و فارسی‌زبان در این نوشتار مبنی بر جستجوی پیشرفته در قالب تعریف جستارهای جستجو به منظور رصد مطالعات مرتبط در پایگاه استنادی web of science و همچنین پایگاه‌های داخلی استنادی ایرانداک، نورمگز و مگ‌ایران بوده است؛ همچنین، جستجو به روش گلوله برفی در مقالات، کتب، پایان‌نامه‌ها و گزارش‌های مطالعات شهری، در دستور کار نویسندگان بوده است. در نهایت، داده‌های مورد نیاز، پس از سه مرحله غربال‌گری متناوب، انتخاب شده‌اند.

از آنجا که تحلیل لایه‌ای علی بر این فرض استوار است که نحوه‌ی چارچوب‌بندی یک مسئله توسط فرد، راه‌حل، خطمشی و کنشگران مسئول ایجاد تحول را تغییر می‌دهد (Inayatullah, 1998)؛ بنابراین، پژوهش حاضر با استفاده از این روش تحلیل، موضوع مورد بحث را در چهار سطح لیتانی، علل سیستمی، گفتمان-جهان‌بینی و اسطوره-استعاره مورد واکاوی قرار داده تا چارچوب‌بندی مجدد از چرایی مسئله‌مندی این دسته از مداخلات را ارائه نماید. سپس داده‌های ساخت‌یافته در چهار سطح تحلیل لایه‌ای علی، مورد تفسیر و تحلیل قرار گرفتند و در نهایت با رفت و برگشت تعاملی بین لایه‌ها، یک صورت‌بندی از پیشران‌های کلیدی، به دست داده شد. در گام بعدی، خروجی حاصل از تحلیل لایه‌ای علی با مشخص کردن پیشران‌ها به‌عنوان نیروهای اثرگذار و تحول‌آفرین در شکل‌گیری آینده، مبنای طراحی

سناریوهای بدیل قرار گرفت. در ادامه، سناریوهای بدیل در راستای تحلیل‌های صوت پذیرفته، مطرح و در خاتمه، به منظور مرتفع نمودن مسأله‌ی اصلی تحقیق، سیاست‌های متمایز در قالب هر یک از لایه‌های چهارگانه‌ی تحلیل علی، ارائه شد. به منظور دستیابی به اهداف مطالعه، پژوهش حاضر در یازده مرحله‌ی مشخص، صورت‌بندی شده است تا به نتیجه‌گیری منجر شود که در شکل ۱، به تصویر کشیده شده است. جدول ۱، پروتکل (Fink (2014) و گام‌های متوالی آن را در انتخاب و تحلیل داده‌های پژوهش نشان می‌دهد.

جدول ۱: پروتکل انتخاب و تحلیل داده‌های پژوهش و گام‌های متوالی آن

مراحل	توضیح گام	اهم موارد اتخاذ شده در گام‌های پروتکل
گام اول	پرش هدایت‌کننده‌ی روند مطالعه	پیشران‌های کلیدی به منظور ساخت دادن به آینده‌های بدیل مداخلات شهری در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی چیست؟
گام دوم	کتابشناسی (پایگاه داده‌ی مطالعات)	جستجو در منابع دیجیتال و جستجو به روش کلوله برفی در مقالات ژورنالی، مقالات کنفرانسی، کتب، پایان‌نامه‌ها و گزارش‌های مطالعات شهری؛ نظیر طرح حریم حرم زیارتی حضرت رضا (ع). - استراتژی دستیابی به مطالعات انگلیسی و فارسی‌زبان در این نوشتار مبنی بر جستجوی پیشرفته در قالب تعریف جستارهای جستجو به منظور رصد تمامی مطالعات مرتبط در پایگاه استنادی Web of Science و همچنین پایگاه‌های داخلی استنادی ایرانداک، نورمگز و مگ ایران بوده است.
گام سوم	انتخاب اصطلاحات جستجو	مراحل جستجو و انتخاب مطالعات - به منظور شناسایی مطالعات مورد نیاز، کلیه‌ی عبارات کلیدی در حوزه‌ی مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی؛ نظیر مداخلات شهری ^۱ ، مرمت شهری ^۲ ، بهسازی شهری ^۳ ، بازآفرینی شهری ^۴ ، حفاظت شهری ^۵ ، باززنده‌سازی شهری ^۶ ، بازسازی شهری ^۷ ، توسعه‌ی شهری ^۸ و نوسازی شهری ^۹ به همراه کلید ترکیبی (+) و واژه‌ی زیارت ^{۱۰} در قالب جستارهای جستجو و با فعال کردن گزینه‌ی همه‌ی موارد (به منظور نمایش کلیدواژگان منتخب در کلیه ساختار مطالعات اعم از عنوان، کلیدواژگان، متن و غیره) در پایگاه استنادی Web of Science و پایگاه‌های داخلی در بازه‌ی زمانی تیرماه ۱۴۰۱ مورد جستجو قرار گرفته‌اند.
گام چهارم	اعمال معیارهای عملی غربال‌گری (معیارهای ورود و خروج مطالعات به تحقیق)	معیارهای انتخاب مطالعات - از آنجا که ملاک انتخاب مطالعات، کاملاً متمرکز بر حیطه‌ی نظری و اجرایی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی بوده است؛ در نتیجه، مطالعات منتخب، هدف مذکور را پس از غربال‌گری‌های متناوب، پوشش داده‌اند و بسیاری از اسناد غیر مرتبط، از دایره‌ی بررسی خارج شدند. قابل ذکر است، مطالعاتی که با تأکید بر یک مکان زیارتی، بازانجام شده‌اند اما رویکرد اتخاذی متفاوتی در نقد و ارزیابی مسائل وارد بر مداخلات داشته‌اند، از جامعه‌ی آماری مطالعات حذف نشده‌اند.
گام پنجم	به‌کارگیری معیارهای غربالگری روش شناختی	معیارهای عدم انتخاب مطالعات - مطالعات متمرکز بر مقیاس واحد معماری حرم‌های زیارتی - مطالعات مرتبط با سایت‌های طبیعی مقدس در ابتدا، ۱۴۶ مطالعه‌ی اولیه انگلیسی‌زبان، شناسایی شد که پس از غربال‌گری و همچنین با استفاده از روش «کلوله برفی»، مانند پیگیری کارهای مرتبط و منابع فهرست شده در مآخذ مطالعات، در مجموع ۲۴ مطالعه، مورد تحلیل قرار گرفتند. همچنین در فرآیند جستجوی ابتدایی در پایگاه‌های استنادی فارسی‌زبان، حدود ۱۵۰۰ مطالعه شناسایی شد. در مرحله‌ی اول، پس از مطالعه‌ی عناوین مطالعات، در گام بعد با مطالعه‌ی چکیده و در گام سوم با مطالعه‌ی تمام متن، ۲۰ سند در حوزه‌ی بررسی نویسندگان باقی ماند. در مجموع، جامعه‌ی آماری این مطالعه را ۴۲ پژوهش، شکل داده است. معیارهای روش‌شناختی شامل معیارهای ارزیابی کیفیت علمی است که به موارد زیر در انتخاب ۴۲ مطالعه‌ی نهایی، توجه شده است. - آیا طرح تحقیق این مطالعه از نظر داخلی و خارجی معتبر است؟ - آیا منابع داده‌ی مورد استفاده در مطالعه، قابل اعتماد و معتبر هستند؟ - آیا روش‌های تحلیلی با توجه به ویژگی‌ها و کیفیت داده‌های مطالعه، مناسب هستند؟

1 urban Interventions
2 urban restoration
3 urban rehabilitation
4 urban regeneration
5 urban conservation
6 urban revitalization
7 urban reconstruction
8 urban development
9 urban renewal
10 pilgrimage

مراحل	توضیح گام	اهم موارد اتخاذ شده در گام‌های پروتکل
گام ششم	انجام مرور نظام‌مند	شروع مرور ساختاریافته با تمام ملاحظات پیش گفته در پنج مرحله قبلی، انجام پذیرفته است.
گام هفتم	تحلیل داده‌ها	نتایج مطالعه به صورت توصیفی-تفسیری از کیفیت و محتوای ادبیات موجود، همراه با تحلیل لایه‌ای عوامل مؤثر بر چالش‌های مداخلات شهری در شهرهای زیارتی و ارائه‌ی سناریوهای جایگزین بر پایه‌ی تحلیل محتوای پیشینه‌ی این حوزه، تدوین شده است.

برگرفته از: چارچوب پیشنهادی Fink, 2014

شکل ۱. فرایند روش انجام تحقیق

تحلیل لایه‌ای علی (CLA)

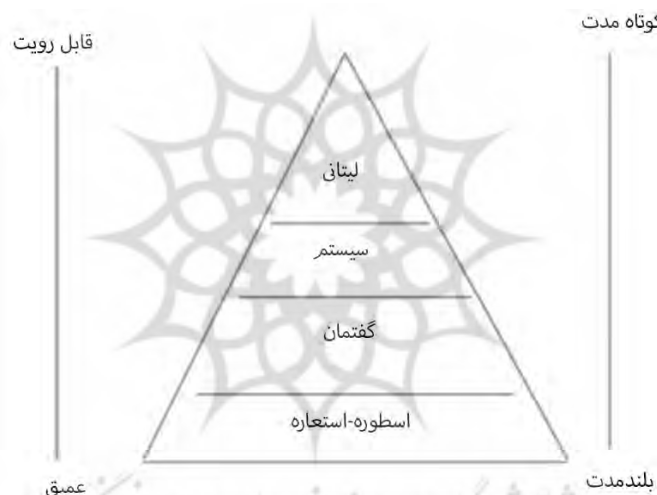
به لحاظ نظری، CLA سنت‌های تحقیقاتی را با ابزارهای عملی مانند تحلیل مسائل نوظهور و سناریوها ادغام می‌کند؛ گذشته و حال را باز می‌نماید و بنابراین، هرگونه پیشینه‌ی ذهنی و تصور آگاهانه و ناخودآگاه مرتبط با موضوعات مورد مطالعه را آشکار می‌نماید (Ketonen-Oksi, 2018) و فضایی را برای بیان گفتمان‌های سازنده، ایجاد می‌نماید؛ می‌تواند به صورت سناریو شکل بگیرد و به عنوان یک نظریه و روش تحقیق مطرح است (Inayatullah, 2004).

یکی از ویژگی‌های متمایز آینده‌پژوهی در مقایسه با رویکردهای سنتی تحلیل اجتماعی، تکثرگرایی شناخت‌شناسی آن است (Inayatullah, 2010). این ویژگی بدان معناست که آینده‌پژوهی تنها به یک نوع معرفت یا شیوه‌ی خاص ادراک واقعیت، محدود نمی‌شود

بلکه پذیرای تنوع در روش‌های تبیین است. تحلیل لایه‌ای علی، به‌عنوان روشی کلیدی در آینده‌نگری استراتژیک و آینده‌پژوهی، ابزاری مؤثر برای شکل‌دهی به آینده‌های ممکن به شمار می‌رود. این رویکرد با زیر سؤال بردن آینده‌های پذیرفته‌شده یا طردشده و به چالش کشیدن مفروضات اساسی، زمینه را برای خلق روایت‌های بدیل فراهم می‌کند (Milojević & Inayatullah, 2015). بنابراین به‌عنوان یک روش جدید آینده‌پژوهی، برای ایجاد فضاهای تحول‌آفرین به منظور خلق آینده‌های جایگزین استفاده می‌شود (Mohammadi et al, 2018): کمتر بر فضای افقی آینده و بیشتر بر بعد عمودی آینده‌پژوهی و لایه‌های تحلیل تمرکز دارد (Inayatullah, 2004). تحلیل علی در دسته‌ی مطالعات «آینده‌پژوهی انتقادی»، جای می‌گیرد؛ آینده‌پژوهی انتقادی، رویکردی به آینده، مبتنی بر کاوش در اعماق است (Inayatullah, 2005).

سطوح تحلیل لایه‌ای علی

در ساختار مشخص روش تحلیل لایه‌ای علی، چهار سطح در نظر گرفته می‌شود (Inayatullah, 2009) و تاحدی همپوشانی بین آنها وجود دارد؛ هرچند در این روش برای هیچ سطحی، امتیاز بیشتری در نظر گرفته نمی‌شود اما با حرکت در لایه‌های عمودی یعنی از سطوح فوقانی به زیرین و بالعکس، فرایند تحلیل و ترکیب به‌صورت هم‌زمان، انجام می‌گیرد. همچنین، حرکت افقی با ترکیب گفتمان‌ها، روش‌های شناختی و جهان‌بینی‌ها، به غنای تحلیل می‌افزاید (Inayatullah, 1998). افزون بر این، حرکت میان سطوح بالا و پایین و به کارگیری سناریوها، امکان دستیابی به انواع مختلفی از پیامدهای سیاست‌گذاری را فراهم می‌نماید (Inayatullah, 2005). شکل ۲، سطوح تحلیل لایه‌ای علی را نشان می‌دهد.

شکل ۲. سطوح تحلیل علی
برگرفته از: (Inayatullah, 2009)

در تحلیل لایه‌ای علی، موضوعات و مسائل به مثابه‌ی کوه یخی در نظر گرفته می‌شوند که تنها بخش کوچکی از آن که همانا سطح لیتانی است، قابل مشاهده است. از این‌روی، افراد بایستی نسبت به شناسایی سطوح پایین‌تر که به لایه‌ی لیتانی، معنا و مفهوم می‌بخشند، اقدام نمایند (Ghanbari, 2015). تحلیل لایه‌ای علی، با هدف حذف سطح بالایی کوه یخ برای تمرکز صرف بر لایه‌های زیرین، استدلال نمی‌کند بلکه همه‌ی سطوح برای تحلیل مورد نیاز را مبنا قرار می‌دهد (Inayatullah, 2004).

«لیتانی» قابل مشاهده‌ترین و آشکارترین سطح است و به قابلیت‌های تحلیلی کمی نیاز دارد (Inayatullah, 2005). این لایه، کم‌عمق‌ترین سطح به شمار می‌آید و شامل داده‌های آشکاری است که معمولاً بزرگ‌نمایی یا اغراق می‌شوند (Mohammadi et al, 2018). مفروضات در این سطح، به ندرت مورد تردید قرار می‌گیرند (Inayatullah, 2004). چنین نوعی از تحلیل، معمولاً در بیانیه‌های سیاست‌گذاری جوامع، مطرح می‌شود و در قالب سرمقالات مطبوعاتی یا مجلات غیر آکادمیک، چاپ می‌شود (Mohammadi et al, 2018). در سطح لیتانی، رویدادها، مسائل و روندها به هم مرتبط نیستند و ناپیوسته به نظر می‌رسند؛ نتیجه‌ی چنین نگاهی، اغلب ایجاد احساس درماندگی (چه کاری می‌توانم انجام دهم؟)، بی‌تفاوتی (هیچ کاری نمی‌توان انجام داد!) و یا عمل فرافکنی شده (چرا سایرین کاری در مورد آن انجام نمی‌دهند؟) است (Inayatullah, 2004).

در سطح دوم تحلیل لایه‌ای علی، پدیده‌ی مورد نظر، عمیق‌تر از لایه‌ی پیشین بررسی می‌شود و علت‌های سیستمی آن در زمینه‌های اقتصادی، فرهنگی، سیاسی و تاریخی، مورد تحلیل قرار می‌گیرند. به گونه‌ای که، بررسی ساختارهای گوناگون مرتبط با موضوع پژوهش

به‌معنای تمرکز بر ماهیت چندبعدی پدیده‌ها، پرهیز از سطحی‌نگری و پذیرش پیچیدگی وقایع از سوی پژوهشگر، مطرح است (Nazari & Sayadi, 2020). در این سطح، با اتخاذ دیدگاه نظام‌مند، امکان تبیین قوانین رفتاری پدیده‌ها فراهم می‌شود (Ketonen-Oksi, 2018). این سطح در توضیحات تخصصی و همچنین تحلیل‌های دانشگاهی رجحان دارد؛ نقش دولت، سایر کنشگران و منافع آنها، اغلب در این لایه بررسی می‌شود (Inayatullah, 2005). در واقع معانی و نتایج حاصله از لایه‌ی لیتانی در این سطح، تفسیر و تبیین می‌شود (Mohammadi et al, 2018).

سومین سطح، عمیق‌تر و مربوط به گفتمان-جهان‌بینی است که در پی حمایت و مشروعیت‌بخشی به موضوع است (Inayatullah, 2005). به عنوان دیدگاه‌های اصلی درباره‌ی زمان، مکان و قدرت (Milojević & Inayatullah, 2015)، تأثیر قابل توجهی بر زمینه‌های تاریخی، اجتماعی و فضایی و تفکرات مشترک جامعه دارد. این گفتمان‌ها، چگونگی شکل‌گیری ساختارها، ارزش‌ها و جهان‌بینی‌ها را تعیین می‌کنند (Ketonen-Oksi, 2018). در این مرحله، می‌توان بررسی نمود که چگونه گفتمان‌های مختلف (مثلاً گفتمان‌های اقتصادی، مذهبی، فرهنگی (Inayatullah, 1998) و همچنین ایدئولوژی‌ها، جهان‌بینی و شناخت‌شناسی)، نقش شکل‌دهنده به موضوع را دارند که در چندین سطح متمایز، قابل مشاهده هستند. (Inayatullah, 2004).

در لایه‌ی چهارم تحلیل لایه‌ای علی، بررسی در سطح استعاره‌ها و اسطوره‌ها انجام می‌شود (Inayatullah, 2009). با حرکت به عمیق‌ترین لایه، تحلیل ژرف‌تر می‌شود، این لایه به دنبال تفکیک فرآیندهای خلاقانه در اندیشیدن به آینده است (Mohammadi et al, 2018) و به منزله‌ی سطح ریشه‌ای در طرح پرسش‌ها محسوب می‌شود (Inayatullah, 2004). از آنجا که استعاره، نمادین و مجازی است و نه تحت‌اللفظی، موجب تسهیل ارتباط میان تصاویر ذهنی و تفکر مفهومی می‌شود (Milojević et al, 2015). استعاره‌ها عمیقاً در اسطوره‌های ناخودآگاه جمعی انسان‌ها، نهادینه شده‌اند و به خلق معانی نوینی می‌انجامند (Mohammadi et al, 2018) که در برگیرنده‌ی تصاویر ذهنی، داستان‌های عمیق، کهن‌الگوهای جمعی، ابعاد ناخودآگاه و اغلب احساسی مسائل هستند (Inayatullah, 2009). استعاره‌ها و افسانه‌ها، افراد را در معرض روایات و اطلاعات متناقضی قرار می‌دهند. با این حال، این نوع تحلیل در پی داوری درباره‌ی صحت یا نادرستی روایت‌ها نیست، بلکه هدف آن به چالش کشیدن مفروضات زیربنایی پشت واقعیت‌هاست (Ketonen-Oksi, 2018).

یافته‌ها و بحث

با بهره از روش تحلیل لایه‌ای علی و رابطه‌ی تنگاتنگ میان لایه‌های متوالی چهارگانه و متمایز این رویکرد (سطوح لیتانی، سیستمی، جهان‌بینی و اسطوره)، ضمن آشکارسازی زوایای پنهان و ویژگی‌های لایه‌های درونی، تشخیص آینده‌های ممکن بر بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، به دست داده شد. بنابراین در ادامه، پس از شناسایی و تحلیل پیشران‌های مرتبط با لایه‌های چهارگانه‌ی تحلیلی، سناریوهای متناظر ارائه شده است. این فرایند در قالب شش گام متناوب، انجام گرفته که در ادامه تشریح می‌شود.

شناسایی پیشران‌های کلیدی

در فرایند تحلیل سناریوهای آینده، یکی از مراحل اساسی، شناسایی و تحلیل پیشران‌های کلیدی است؛ عواملی که به مثابه‌ی نیروهای محرک، نقش مؤثری در شکل‌دهی به آینده‌های جایگزین ایفا می‌کنند. در واقع، سناریونویسی، همواره تأکید بر تغییر چارچوب‌های ذهنی و سیاست‌های تصمیم‌گیری از طریق سناریوها را مد نظر دارد که مستلزم درک عوامل پیش‌برنده‌ی تغییر در محیط است (Chermack, 2004). بر اساس گزارش UNEP، روندهای پایدار و نیروهای محرکه، مسیر مقدماتی تحولات را شکل می‌دهند (UNEP, 2004). در این مرحله، پیشران‌های محرکه و روندهایی که در حال حاضر بر سیستم، تأثیر گذاشته و آن را دستخوش تغییر می‌کنند، معرفی می‌شوند؛ به نحوی که در قالب چارچوب روایت‌گونه، بستری به منظور شکل‌گیری سناریوها فراهم می‌آورند (UNEP, 2004). سناریونویسی مستلزم دو نوع، نیروی پیشران متفاوت می‌باشد؛ نیروهای از پیش تعیین‌شده که نسبتاً قابلیت پیش‌بینی بیشتری دارند، در مقابل، دسته‌ای دیگر از پیشران‌ها با عدم قطعیت‌های بالا همراه هستند (Chermack & Walton, 2004).

در جدول ۲، پیشران‌های استخراج‌شده از جامعه‌ی آماری مطالعات پژوهش حاضر، بر مبنای روش شناسی پژوهش نظام‌مند و تحلیل محتوای کیفی و غربال‌گری توسط معیارهای انتخاب پیشران‌ها و در نهایت، دسته‌بندی در قالب لایه‌های چهارگانه‌ی تحلیل لایه‌ای علی با ارجاع به منابع پشتیبان، ارائه شدند. قابل ذکر است که پس از استخراج مفاهیم اولیه از اسناد مطالعاتی، تنها آن دسته از عواملی که دارای ویژگی‌های اثرگذاری بالا و پیوند با عدم قطعیت‌ها بودند، به عنوان پیشران نهایی انتخاب شدند (Voros, 2003; Popper, 2008).

جدول ۲: پیشران‌های مستخرج در لایه‌های تحلیل علی

لایه اول لیثانی: (نشانه‌های آشکار بحران)	
مداخلات غیرزمینه‌گرا، در غیاب چارچوب‌های نظری و عملی مدون و بدون اتکا به گرایش‌های فرهنگی، مذهبی و آیینی حرم‌های زیارتی، در برابر هرگونه رویکرد سلیقه‌ای، سطحی و شتابزده در نحوه‌ی مواجهه و مداخله، به‌منزله‌ی نقضی اساسی در مرحله‌ی ارزیابی اولیه‌ی مسئله، تلقی می‌شوند (Naghizadeh, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2016; Razavi buffer zone Plan, 2020; Tavangar & Farhadi, 2021, Qurashi, 2017; Bianca, 2000; Shepherd, 2019; Sharma, 2016, Ghahremani et al, 2018; Woodward, 2004, Chandan & Kumar, 2019)	توصیف وضع موجود مسأله- مند بودن مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی
لایه دوم: سیستمی	
منابع پشتیبان	پیشران‌ها
(Maroufi et al, 2017; Shepherd, 2018; Abachi, 2018)	کالایی شدن مستمر بافت پیرامون حرم
(Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Sarkheyli et al, 2013; Ghalandarian Golkhatmi, 2016; Abachi, 2018; Ashouri, 2014; Faraji, 2015; Maroufi et al, 2017; Farhan et al, 2022; Qurashi, 2017)	ترویج روابط سرمایه‌داری در اقتصاد شهر زیارتی
(Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Sarkheyli et al, 2014; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Abachi, 2018)	انحصار شبه‌دولتی اقتصادی در روند خصوصی‌سازی برای گروه‌های ویژه
(Abachi, 2018; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Eslami et al, 2022; Sarkheyli et al, 2014; Sołjan & Liro, 2021, 2022; Bianca, 2000; Shinde, 2012; Farhan et al, 2018, 2022; Qurashi, 2017; Woodward, 2004)	بازارگرایی اقتصاد محور زائر و مجاور با تجاری‌سازی بافت پیرامون حرم مطهر
(Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Abachi, 2018)	رقابت اقتصادی ناسالم و رانت‌خواری
(Sarkheyli et al, 2014; Abachi, 2018; Faraji, 2016)	تحولات پیش‌بینی نشده در قیمت زمین، ملک و اجاره در اطراف حرم زیارتی
(Ghalandarian Golkhtami, 2018; Sarkheyli et al, 2014; Farhan et al, 2016; Bianca, 2000; Sharma, 2016)	افزایش فشارهای اقتصادی و جمعیتی بر زیرساخت‌های شهر زیارتی
(Razavi Buffer zone Plan, 2020; Abachi, 2018; Faraji, 2016; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhtami, 2018; Eslami et al, 2022; Sarkheyli et al, 2014; Sołjan & Liro, 2021, 2022; Bianca, 2000; Shinde, 2012; Farhan et al, 2018; 2022; Qurashi, 2017; Woodward, 2004)	کنش اقتصاد محور زائر و مجاور با تجاری‌سازی بافت پیرامون حرم زیارتی
(Abachi, 2018; Faraji, 2016; Najib Kazerkar et al, 2015; Eslami et al, 2022; Khodaeeyan Karim, 2014; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Sarkheyli et al, 2014; Shinde, 2012; Maroufi & Rosina, 2017; Sharma, 2016; Farhan et al, 2016; 2020)	تغییر در الگوی کاربری اراضی
(Najib Kazerkar et al, 2015; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Faraji, 2016; Jahed Bozorgan, 2019; Sarkheyli et al, 2014; Abachi, 2018)	عدم هم‌راستایی توسعه‌ی شهر زیارتی، همگام با توسعه‌ی محلی
(Najib Kazerkar et al, 2015; Abachi, 2018; Faraji, 2016; Balestrieri et al, 2017)	تغییر سبک زندگی زائر و مجاور از زیارت‌محور به مصرف‌محور
(Najib Kazerkar et al, 2015; Sarkheyli et al, 2014; Ashouri, 2014; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Khazaie, 2018; Faraji, 2016; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Ghaderi, 2014; Abachi, 2018; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Farhan et al, 2016; Ambrósio et al, 2019)	کاهش نرخ مشارکت مردمی در طرح‌های توسعه‌ی بافت پیرامون حرم زیارتی
(Abachi, 2018; Ghaderi, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2018)	تضعیف اعتماد عمومی ساکنین به طرح‌های توسعه‌ی بافت پیرامون حرم زیارتی

پیشران‌های اقتصادی

پیشران‌های اجتماعی-فرهنگی

لایه‌ی اول لیثانی: (نشانه‌های آشکار بحران)

(Tran & Davies, 2025; O'Keeffe, 2024)	رشد فناوری‌های دیجیتال و تغییر الگوی زیارت
(Najib Kazerkar et al, 2015; Karimi & Rahimi, 2018; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Sarkheyli et al, 2014; Tavangar & Farhadi, 2022; Abachi, 2018; Ghaderi, 2014; Jahed Bozorgan, 2019; Faraji, 2016; Khodaeyan Karim, 2014; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Khazaie, 2018; Ghahremani & Hashemi, 2018; Shepherd, 2018; Farhan et al, 2018, 2022; Maroufi & Rosina, 2017)	مهاجرت‌های درون‌شهری و خروج جمعیت بومی از مناطق پیرامونی حرم زیارتی
(Ghaderi, 2018; Faraji, 2016; Khodaeyan Karim, 2014; Ghahremani & Hashemi, 2018)	کاهش احساس تعلق و دلبستگی ساکنان و زائران
(Faraji, 2016; Abachi, 2018; Shepherd, 2018; Shinde, 2012; Santos Solla & Pena Cabrera, 2014)	نابرابری فزاینده در دسترسی به فضاها و منابع شهری پیرامون حرم زیارتی
(Abachi et al, 2018; Najib Kazerkar et al, 2015; Faraji, 2016; Ghalandarian Golkhatmi, 2018)	تضعیف نهادهای اجتماعی محلی
(Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ghaderi, 2018; Jahed Bozorgan, 2019; Abachi, 2018; Eslami et al, 2022; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Rouhaninezhad, 2017; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Chandan & Kumar, 2019; Farhan et al, 2018; Shinde, 2007; Ambrósio et al, 2019)	کمیود فزاینده‌ی خدمات زیرساختی و اساسی متناسب با تقاضای روزافزون
(Eslami et al, 2022; Eslami, 2019; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Santos Solla & Pena Cabrera, 2014; Qurashi, 2017; Shepherd, 2018)	کاهش انگیزه و هدف فرهنگی- مذهبی و معنوی در بازدیدکنندگان
(Faraji, 2016; Ghaderi, 2018; Rouhaninezhad, 2017; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhatmi, 2018)	عدم تجانس جمعیتی و فرهنگی میان ساکنان شهر زیارتی
(Abachi, 2018; Jahed Bozorgan, 2019; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Eslami et al, 2022; Chandan & Kumar, 2019; Shinde, 2012, 2018; Bianca, 2000; Qurashi, 2017; Farhan et al, 2016, 2022)	تغییرات در شخصیت شهر زیارتی
(Najib Kazerkar et al, 2015; Khodaeyan Karim, 2014; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Abachi, 2018; Ghahremani et al, 2018; Maroufi et al, 2017; Collins-Kreiner et al, 2006)	تصمیم‌گیری‌های سیاسی و طرح‌های غیر کارشناسی توسعه‌ی شهری در مدیریت برنامه‌ریزی بافت پیرامون حرم زیارتی
(Razavi Buffer zone Plan, 2020; Abachi, 2018; Khodaeyan Karim, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ghahremani et al, 2018)	ضعف در تحلیل‌های استراتژیک مشاوره‌ای طرح‌های توسعه‌ی شهری، نسبت به بافت پیرامون حرم زیارتی
(Tavangar & Farhadi, 2022; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Sarkheyli et al, 2014; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Abachi, 2018; Ghaderi, 2018; Faraji, 2016; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ambrósio et al, 2019; Maroufi et al, 2017; Farhan et al, 2018)	تعارض منافع بین گروه‌های مختلف اجتماعی، اقتصادی ذی‌نفع و ذی‌نفع در مداخله در بافت پیرامون حرم زیارتی
(Jahed Bozorgan, 2019; Faraji, 2016; Sarkheyli et al, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Abachi, 2018)	اقتصاد دستوری و مداخله-گری از موضع بالا در بافت پیرامون حرم زیارتی

پیشران‌های سیاسی-نهادی

لایه‌ی اول لیثانی: (نشانه‌های آشکار بحران)	
(Khodaeeyan Karim, 2014; Rouhaninezhad, 2017; Ghaderi, 2018; Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Shinde, 2012)	تصاحب املاک واقع بر مسیر طرح‌های توسعه با استفاده از قوه‌ی قهریه و تضعیف مالکیت خصوصی
(Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ambrósio et al, 2019; Farhan et al, 2016)	غیاب برنامه‌ریزی علمی و جامع مداخله در بافت دربرگیرنده‌ی حرم زیارتی
(Ghaderi, 2018; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Farhan et al, 2022; Ambrósio et al, 2019)	موازی‌کاری طرح‌های متعدد و مختلف در بافت پیرامون حرم زیارتی
(Rahnama & Amir Fakhriyan, 2005; Abachi, 2018; Khodaeeyan Karim, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Najib Kazerkar et al, 2015; Ambrósio et al, 2019)	نهادهای متولی متعدد تصمیم‌گیر و تأثیرگذار با اهداف متفاوت
(Faraji, 2016; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ashouri, 2013; Eslami et al, 2022; Abachi, 2018; Jahed Bozorgan, 2019; Tavangar & Farhadi, 2022; Sarkheyli et al, 2014; Molaei, 2021; Ghaderi, 2018; Ghahremani et al, 2018; Qurashi, 2017; Balestrieri et al, 2017)	از دست رفتن بخشی از هویت محلی و فرهنگی شهر زیارتی در بستر زمان
(Jahed Bozorgan, 2019; Eslami, 2020; Eslami et al, 2022; Abachi, 2018; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Farhan et al, 2022; Balestrieri et al, 2017; Santos Solla et al, 2014; Qurashi, 2017; Shepherd, 2018; Shinde, 2012, 2018)	تضعیف یا از دست رفتن اصالت و خصلت سنتی- مذهبی مقصد زیارتی
لایه‌ی سوم: گفتمان‌ها و جهان‌بینی مسلط	
(Jahed Bozorgan, 2019; Ghaderi, 2018; Abachi, 2018; Shepherd, 2018; Farhan et al, 2022; Collins-Kreiner & Gatrell, 2006; Woodward, 2004; Sołjan & Liro, 2022; Qurashi, 2017; Shinde, 2012, 2018)	افزایش وزن گفتمان گردشگرمحور نسبت به زیارت‌محور
(Faraji, 2016; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Ghahremani & Hashemi, 2018; Santos Solla et al, 2014; Shinde, 2012; Qurashi, 2017; Woodward, 2004)	سیطره‌ی تدریجی گفتمان سکولار و مدرن در سیاست‌گذاری شهری زیارتی
(Abachi, 2018; Sołjan & Liro, 2022; Qurashi, 2017; Collins-Kreiner & Gatrell, 2006; Liro et al, 2018)	ادغام مرزهای زائر- گردشگر و تضعیف تمایز معنوی مکان
لایه‌ی چهارم: اسطوره و استعاره	
(Abachi, 2018; Qurashi, 2017; Collins-Kreiner & Gatrell, 2006)	استعاره‌ی دوگانه زائر-سیاح به جای زائر-متعبد
(Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Eslami, 2020; Eslami et al, 2022)	بی‌توجهی به کهن‌الگوهای زیارت نظیر آداب زیارت (شفاعت، توبه، تقرب) در ذهن سیاست‌گذاران
(Eslami et al, 2022; Nagizadeh, 2014; Najib Kazerkar et al, 2015; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Hosseinzadeh et al, 2021; Sarkheyli et al, 2014; Khezayi, 2018; Farhan et al, 2018, 2022; Shepherd, 2018; Sharma, 2016; Qurashi, 2017; Shinde, 2012, 2018; Maroufi et al, 2017; Bianca, 2000)	استعاره‌ی حرم به مثابه‌ی کالای گردشگری (تسلط بازارگرایی بر معنا)

پیشران‌های تاریخی

پیشران‌های گفتمانی

پیشران‌های عمیق بنیادین (مفروضات ناخودآگاه)

تحلیلی بر سطوح چهارگانه‌ی تحلیل لایه‌ای علی در حیطه‌ی مداخلات در بافت پیرامون شهرهای زیارتی
 با توجه به تحلیل صورت پذیرفته در گام اول، پیشران‌های مستخرج کلیدی و تأثیرگذار در آینده‌ی مداخلات بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، در چارچوب تحلیل لایه‌ای علی، جای‌گذاری شدند. در ابتدای امر و در سطح لیثانی، این‌گونه می‌نماید که مداخلات صورت‌پذیرفته در بافت

پیرامون حرم‌های زیارتی، از منظر تخصصی محافل مختلف و همچنین عامه‌ی مردم، در زمره‌ی مداخلات مسأله‌دار و محل نقد قرار دارند. در واقع، ظاهر مسئله‌دار این مداخلات در مواجهه‌ی اولیه با موضوع، به‌عنوان نخستین نشانه‌ی چالش در سطح لیتانی قابل شناسایی است. پژوهش‌های متعدد نیز بر این نکته تأکید کرده‌اند که نبود نگاه زمینه‌گرا و عمیق، یکی از ریشه‌های اصلی ناکارآمدی این مداخلات است (Naqizadeh, 2014; Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Razavi Buffer zone Plan, 2020; Tavangar & Farhadi, 2022; Qurashi, 2017; Bianca, 2000; Shepherd, 2018; Sharma, 2016; Chandan & Kumar, 2019; Ghahremani et al, 2018; Woodward, 2004).

جامع‌الابعد و لایه‌مند (تا به دخالت‌های مقطعی، فوریتی و با نگرش کوتاه مدت)، نیاز دارد. این مهم در بستر شهرهای زیارتی شیعی به‌عنوان شهرهایی که نشان و نماینده‌ی از شهرهای اسلامی دارند و با توجه به گفت‌وگوهای اخیر در راستای پیاده‌سازی و تحقق‌پذیری الگوهای شهر اسلامی به‌عنوان یک الگوی دینی مقبول در شهر مسلمانان، نقد بیشتری از منظر تخصصی شهرسازان و مدیریت کلان اجرایی در پی داشته است. با این حال، عدم توجه کافی به احکام و ارزش‌های دینی زمینه، تنها علت نارسایی این دسته از بافت‌ها و مسأله‌مندی مداخلات محسوب نمی‌شود؛ در اصل، این مهم منتج از تأثیرگذاری لایه‌های مختلف است.

در تحلیل سیستمی لایه‌ی دوم این پژوهش، وجوه بیشتری از ابعاد اجتماعی-فرهنگی، سیاسی، اقتصادی و تاریخی بر مسأله‌مند بودن مداخلات قابل دریافت است و نشانگر آن است که اقدامات ادواری در طی سالیان متوالی، نه تنها نتوانسته رسالت صیانت از این دسته از بافت‌های ارزشمند را به خوبی انجام دهد بلکه ناکارآمدی آنها به‌عنوان یک بافت تاریخی-فرهنگی-زیارتی در ابعاد مختلف، روز به روز بیشتر جلوه نموده است.

تحولات پیرامون حرم‌های زیارتی در لایه‌ی سیستمی، با مجموعه‌ای از پیشران‌های اقتصادی روبرو هستند که ماهیت شهر زیارتی را دگرگون ساخته‌اند. از منظر اقتصادی، فرایند کالایی‌شدن مستمر بافت پیرامونی حرم زیارتی، به‌عنوان یکی از پیشران‌های اصلی، موجب افزایش تمایل به بهره‌برداری‌های اقتصادی از زمین و ملک شده است (Maroufi et al, 2017; Abachi, 2018). کنش اقتصاد محور، میان زائران و مجاوران در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی (Soljan & Liro, 2021; 2022) با بسط روابط اقتصادی و سرمایه‌داری به واسطه‌ی توسعه‌ی مراکز تجاری، تغییر بستر شغلی محلی و تعدد سرمایه‌گذاران داخلی و خارجی، ساختار سنتی اقتصاد شهرهای زیارتی را متحول ساخته است (Abachi, 2018; Maroufi et al, 2017). طی مداخلات متناوب، منافع اقتصادی بر چشم‌انداز معنوی شهر زیارتی، غلبه داشته است و با تأثیرات نامطلوب، به تغییر هویت نقش شهرهای زیارتی به شهرهای تفریحی-گردشگری انجامیده است. در این میان، انحصار شبه‌دولتی در روند خصوصی‌سازی برای گروه‌های خاص، منجر به تمرکز سرمایه و بی‌عدالتی اقتصادی شده است (Ghalandarian Golkhatmi, 2018; Rahnema & Amir Fakhriyan, 2005): از سویی دیگر، تجاری‌سازی بافت و بازارگرایی مبتنی بر زائر و مجاور (Woodward, 2004)، منجر به نرخ رو به افزایش تقاضا و تحولات شدید در قیمت زمین و اجاره‌ی املاک شده است (Faraji, 2016). ضمن آنکه، تغییرات عمده در الگوی کاربری زمین، گاه در تعارض با نقش و جایگاه زمینه، ایفای نقش نموده است (Jahed Bozorgan, 2019; Farhan et al, 2016, 2020).

از منظر اجتماعی-فرهنگی، بافت پیرامون حرم‌های زیارتی با تغییرات قابل توجهی در سبک زندگی زائران و مجاوران (Najib Kazerkar et al, 2015; Balestrieri et al, 2017) روبرو شده است؛ به گونه‌ای که الگوی زیارت‌محوری کاربران را به سوی مصرف‌محوری، سوق داده است (Abachi, 2018). از سویی دیگر، ساز و کارهای مداخلات در قالب طرح‌های طرح‌های گوناگون، نارضایتی‌های عمومی، عدم همراهی و مشارکت‌های مردمی ساکنین (Khazaie, 2018; Faraji, 2016) را در کنار تضعیف اعتماد عمومی ساکنین (Ghaderi, 2018; Ghalandarian Golkhatmi, 2018) و تضعیف نهادهای اجتماعی بستر (Faraji, 2016)، به عنوان دیگر پیشران‌های مهم، به دنبال داشته‌است. در پی این روند، بافت‌های مذکور با عدم استطاعت در حفظ سکنه‌ی بومی خود مواجه شده‌اند (Ghahremani & Hashemi, 2018). این روندها همچنین با افزایش نابرابری در دسترسی به منابع شهری و فضاهای عمومی (Shinde, 2012)، کمبود خدمات زیرساختی متناسب با رشد تقاضا و کاهش انگیزه‌های فرهنگی-مذهبی در میان زائران نیز بروز یافته‌اند (Eslami, 2020).

(Shepherd, 2018) در کنار موارد یاد شده، جایگزینی جمعیت‌های شناور و غیر بومی، به بروز پیشران‌هایی همچون عدم تجانس جمعیتی و فرهنگی، تضعیف پیوندهای اجتماعی میان ساکنان و زائران و دگرگونی در شخصیت شهر زیارتی انجامیده است (Qurashi, 2017; Bianca, 2000); همزمان، رشد فناوری‌های دیجیتال و تغییر الگوی زیارت (نظیر شبکه‌ها و نرم‌افزارهای مذهبی مجازی، پخش زنده

مناسبات و مراسم مذهبی، استفاده از واقعیت مجازی برای زیارت مجازی از حرم‌های زیارتی و غیره)، دگرگونی در شیوه‌های سنتی زیارت در زائران را رقم می‌زند. به خصوص که درک دامنه و ویژگی رشد زیارت مجازی در طول همه‌گیری کووید-۱۹، ابعاد و دامنه‌ی این پدیده را پیچیده‌تر کرده است (O'Keeffe, 2024).

از منظر سیاسی-نهادی نیز، سیاست‌زدگی و اجرای طرح‌های غیرکارشناسی توسعه‌ی شهری در فرآیند مدیریت و برنامه‌ریزی بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی (Maroufi et al, 2017, Collins-Kreiner et al, 2006)، بر چالش‌ها و نابسامانی‌های موجود افزوده است. تعارض منافع میان گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفع، با برانگیختن رقابت برای کسب منافع بیشتر، زمینه‌ساز بروز کشمکش‌ها و تنش‌های میان بازیگران مختلف و در نتیجه، اختلال در فرآیند مدیریت شهری شده است (Sarkheyli et al, 2014; Rahnema & Amir Fakhriyan, 2005; Abachi, 2018). از دیگر سو، اقتصاد دستوری و دخالت‌های بالا به پایین (Faraji, 2016; Jahed Bozorgan, 2019) و تصاحب املاک با استفاده از ابزارهای قهری، منجر به بی‌ثباتی مالکیت خصوصی و بی‌اعتمادی ساکنان شده است (Shinde, 2012; Ghalandarian Golkhatmi, 2018). همچنین، نبود هماهنگی میان نهادهای متعدد تصمیم‌گیر و موازی‌کاری در برنامه‌ها (Ghaderi, 2018) با کاهش انسجام و اثربخشی اقدامات (Ambrósio et al, 2019)، به تضعیف کیفیت مداخلات شهری، انجامیده است.

از منظر تاریخی، پیشران تقلیل بخشی از هویت محلی و فرهنگی شهر زیارتی در بستر زمان (Balestrieri et al, 2017; Faraji, 2016; Molaei, 2021)، در کنار تضعیف یا از دست رفتن اصالت و خصلت سنتی-مذهبی مقصد زیارتی، ناشی از فرایندهای تجاری‌سازی و برنامه‌ریزی شتاب‌زده، موجب کاهش تمایز فرهنگی و تاریخی بافت‌های ارزشمند پیرامون حرم‌های زیارتی با سایر بافت‌های شهری شده‌اند (Shinde, 2012; Qurashi, 2017; Ghalandarian Golkhatmi, 2018). این مجموعه از پیشران‌های تاریخی، در کنار سایر ابعاد، بیانگر روند فرسایش تدریجی هویت مکانی و فرهنگی بافت حرم‌های زیارتی، بدون توجه به ریشه‌های تاریخی-فرهنگی بافت در بردارنده‌ی آنها هستند و بر مناقشات مطرح و ناپایداری در مداخلات شهری بافت پیرامون حرم‌های زیارتی افزوده‌اند.

در تحلیل لایه‌ی سوم، گفتمان‌ها و جهان‌بینی تأثیرگذار بر مداخلات صورت‌پذیرفته در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی مورد واکاوی قرار گرفت. جهان‌بینی مورد استناد، منبعت از دو جهان‌بینی دینی و غیردینی است که با اثربخشی بر گفتمان‌های جاری، ماهیت مداخلات را شکل داده‌اند (Qurashi, 2017; Woodward, 2004). از منظر جهان‌بینی، به زعم Shackley (2025) مهم‌ترین چالشی که مدیریت شهرهای زیارتی در مورد میراث مذهبی با آن مواجه هستند، دستیابی به سازگاری در رویکرد بین دو دیدگاه دینی و غیردینی است (Santos, 2014). Solla et al (2014) از این روی، با ادغام مرزها و دیدگاه‌های سکولار و غیرسکولار (Qurashi, 2017, Woodward, 2004)، بر مناقشات این حوزه افزوده می‌شود و برنامه‌ریزی آن را با چالش‌های بیشتری مواجه می‌سازد. در این زمینه، همواره سایه‌افکنی دیدگاه‌های سکولار ناشی از غرب‌گرایی و مدرنیته در سده‌ی اخیر در نحوه‌ی مواجهه با بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی، مشهود بوده است؛ نمونه‌هایی از این تأثیرات، شامل ناسازگاری کاربری و فعالیت‌ها، ترویج اقدامات سوداگرانه، بی‌توجهی به احکام زمینه و غیره است که در نهایت، تأثیرات نامطلوبی بر شخصیت معنوی این بافت‌ها به همراه داشته است.

در خصوص گفتمان‌های مسلط در این حیطه، سه گفتمان اثربخش بر روند مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی در سراسر جهان، قابل پیگیری است؛ گفتمان‌هایی با محوریت زیارت، گردشگری مذهبی و گردشگری در تجارب نظری و عملی زمینه‌های مختلف، مشاهده می‌شود. نتایج تحلیل لایه‌ی علی در این سطح بر تفاوت گفتمان زیارت‌محوری (به ویژه در زمینه‌ی اسلامی) با انواع گفتمان‌های گردشگری تأکید دارد؛ به نحوی که فهم محافل تخصصی از مقوله‌ی مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی با توجه به زمینه‌ی دینی و مذهب مسلط و با پیروی و انعکاس مقوله‌ی پیشگفته، رنگ متفاوتی به خود می‌گیرد. هر چه الویت نقش گردشگری در برابر نقش زیارت در مطالعات نظری در زمینه‌ی اسلامی و شیعی، نامطلوب است (هر چند شواهد عملی مداخلات گویای خلاف این امر است و عمده مسائل پیش‌آمده در مداخلات به دلیل تبعیت از گفتمان گردشگر محور است)؛ ممکن است بعضاً در جوامع غیر دینی، هدف مداخله باشد و سیاست‌های اتخاذی توسط مدیریت شهری نیز در مواردی، شهرهای زیارتی را به سمت گردشگری، گردشگری مذهبی و برندینگ مذهبی، سوق می‌دهند؛ از این روی، کنش میان زائران و مجاوران در بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی در سال‌های اخیر، بیش از پیش با محوریت گردشگری و فعالیت‌های اقتصادی شکل گرفته است (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006; Sofjan & Liro, 2022; Shinde, 2012; 2018).

در خصوص رویکردهای گردشگر محور در این مقوله، می‌توان عنوان نمود، هنگامی که فرهنگ مذهبی، مورد بهره‌برداری قرار می‌گیرد، با تبدیل گردشگری به مرکز اقتصاد محلی، تسلط آشکار ارزش‌های تجاری بر ارزش‌های حفاظتی، نمود پیدا می‌کند که نمونه‌ی مشخص آن، غلبه‌ی گردشگر محوری بر امر زیارت در مراکز مقدس است. در این رابطه، میراث فرهنگی-مذهبی به یک محصول مصرفی، تبدیل می‌شود.

افزایش تعداد گردشگران و فعالیت‌های مرتبط، تغییرات ریخت‌شناسی مکان در ساختارهای فیزیکی، الگوهای عملکردی و استفاده از فضای عمومی را موجب می‌شود که همگی به تشدید فرآیند دگرگونی فضایی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، کمک می‌کنند (Woodward, 2004).

در این زمینه، اغلب محققان هنگام بررسی تجربیات بازدیدکنندگان در اماکن مذهبی، به تفاوت میان زائران و گردشگران اشاره کرده‌اند. تفاوت اصلی، انگیزه‌ی سفر است؛ به طوری که زائران، انگیزه و تمایلات مقدس یا معنوی دارند در حالی که گردشگران با انگیزه‌ی علاقه‌مندی به امور دنیوی، همراه هستند. گردشگر پس از رسیدن به مقصد، بلافاصله رستوران‌ها، هتل‌ها و دیگر امکانات به اصطلاح غربی را جستجو می‌کند و جذب آن‌ها می‌شود اما زائر، نگرش دیگری نسبت به سفر خود دارد؛ زائر به زیبایی معنوی یک مکان مقدس، نظر دارد. گردشگر بیشتر بر روی جاذبه‌های تفریحی و سرگرمی تمرکز می‌کند؛ در حالی که زائر، بیشتر بر جاذبه‌های تاریخی و مذهبی موجود تمرکز می‌کند. به این ترتیب، گردشگران و زائران در برخی موارد در دو سوی یک طیف قرار می‌گیرند، هرچند یک زائر، همواره در معرض گردشگر شدن است و بالعکس، گردشگر نیز ممکن است به زائر تبدیل شود (Heidari et al, 2018). در این رابطه و با توجه به اهمیت عامل مذهبی در انگیزه‌های بازدید، برخی پژوهشگران به شناسایی انواع بازدیدکنندگان از اماکن مقدس پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، Nolan and Nolan (1989) بین زائران سنتی، اعضای تورهای مذهبی سازمان‌یافته و گردشگران انبوه، تمایز قائل شده‌اند. (Kreiner & Kliot's (2000) Collins پنج دسته‌ی مشخص بر اساس طیف زائر-گردشگر، معرفی کرده‌اند؛ زائر، زائر-گردشگر، گردشگر=زائر، گردشگر < زائر و گردشگر سکولار. همچنین، (Canoves & Forga (2016 سه گونه بازدیدکننده از حرم‌های زیارتی را برشمرده‌اند؛ ۱- زائرانی که عمدتاً با انگیزه‌های مذهبی هدایت می‌شوند و به شدت در پیوند با مکان مقدس هستند؛ ۲- گردشگران مذهبی که با انگیزه‌ی مذهبی و لذت بردن از جاذبه‌های گردشگری مکان مقدس همراه هستند و ۳- گردشگرانی که به عنوان یکی از موارد سفر گردشگری، از مکان مقدس بازدید می‌کنند (Liro et al, 2018).

در سطح چهارم و عمیق‌ترین لایه در تحلیل علی، اسطوره‌ها و استعاره‌ها مورد بررسی قرار گرفته‌اند. یکی از استعاره‌های غالب در افکار عمومی، به‌ویژه در سده‌ی اخیر، استعاره‌ی «هم‌زیارت-هم‌سیاحت» است که در سایه‌ی تحولات سکولار، در اذهان عموم و متخصصان، به شدت برجسته شده است. هر چند در این سطح، کهن‌الگوهای رایج در مورد مفهوم زیارت، نظیر آداب زیارت (Ghalandarian Golkhatmi, 2018) و تعبیری با عناوینی، مانند زیارت به مثابه‌ی توسل و تقرب، زیارت به قصد دعا، زیارت به مثابه‌ی شفاعت، استغاثه، توبه و غیره، در تمام ادیان مشاهده می‌شود، با این حال، استعاره‌ی پیشگفته و یا انگاره‌ی «زائر-سیاحت» در دهه‌های اخیر، در سایه‌ی مدرنیته و دلالت‌های معاصر آن، رجحان یافته است. این استعاره، همسو با اهداف و مفاهیم کهن‌الگوهای مذهبی، نبوده و تأثیرات نامطلوبی بر تجربه‌ی زائران، که با نیت تشرف به دنبال تجارب معنوی هستند، بر جای می‌گذارد (Collins-Kreiner & Gatrell, 2006, Abachi, 2018; Qurashi, 2017). باوجود کهن‌الگوهای رایج زیارت، این ارزش‌ها به‌عنوان مبنای ایدئولوژیک مداخلات، اغلب مورد توجه متخصصان قرار نمی‌گیرند و با التقاط در مفاهیم سکولار، تغییر رویه می‌دهند. حال آنکه، مقوله‌ی زیارت در تمام فرهنگ‌ها از دیرباز، مورد توجه بوده است و کارکردها، آثار و نقش‌های بسیاری در زندگی فردی و اجتماعی مراجعان به همراه داشته است (Singh, 2006).

طبقه‌بندی پیشران‌های مستخرج در ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت

از آنجا که سناریوها از تحلیل نظام‌مند و دقیق نیروهای پیشران مؤثر بر تغییر که یک سازمان، ممکن است در طی ۱۵ تا ۳۰ سال آینده با آن‌ها مواجه شود، استخراج می‌شوند (Center for Strategic Foresight, 2021)؛ ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت که توسط Schumacher (1995) به منظور تحلیل سناریوها و آینده‌پژوهی معرفی شده است، یک ابزار قابل استفاده به منظور طبقه‌بندی پیشران‌های گوناگون در فرآیند تدوین سناریونویسی محسوب می‌شود. در ماتریس پیشگفته، به ارزیابی اثرگذاری و پیش‌بینی‌پذیری پیشران‌ها پرداخته می‌شود و پیشران‌های محرک در چهار ربع اصلی ماتریس جای می‌گیرند. پیشران‌های ورودی ماتریس بر اساس دو معیار «اثرگذاری» که نشان‌دهنده‌ی شدت و تأثیرگذاری یک پیشران بر آینده‌ی بدیل و «عدم قطعیت» که برای اطمینان بیشتر آینده‌پژوهی است، در مقیاس پنج‌درجه‌ای (۱-۵) مورد ارزیابی قرار گرفتند. هدف این ماتریس، تشخیص پیشران‌هایی با بیشترین تأثیر و همچنین، دارای سطح بالاتری از عدم قطعیت بر روند تحولات آینده است. شکل ۳، ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت در تحقیق حاضر را نشان می‌دهد. پیشران‌های مستقر در ربع بالا-راست ماتریس (اثرگذاری بالا و پیش‌بینی‌ناپذیری بالا)، به عنوان عدم قطعیت‌های مؤثر در میان مجموعه پیشران‌ها، انتخاب شده‌اند و به عنوان مبنایی برای سناریوسازی پژوهش در نظر گرفته شدند.

شکل ۳. ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت در تحقیق حاضر

شناسایی عدم قطعیت های کلیدی

با توجه به تعریف سناریو که بر بخشی از برنامه ریزی استراتژیک متمرکز است که بر ابزارها و فناوری های مدیریت عدم قطعیت های آینده مربوط می شود (Ringland, 2006): شناسایی عدم قطعیت های کلیدی به عنوان یکی از مراحل محوری سناریونویسی در نظر گرفته می شود (Schoemaker, 1995). از میان ۲۴ پیشران از مجموعه پیشران های احصا شده در ربع بالایی-راست ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت که دارای ظرفیت فراوانی در تغییر یا دگرگونی در وضعیت آینده هستند، دو عدم قطعیت کلیدی گفتمان حاکم، به عنوان «تقابل زیارت-گردشگری» و «نظام مدیریتی» به عنوان عوامل ناکارآمدی ساختاری در اولویت بندی نهایی، انتخاب شدند. از این میان، ۱۴ پیشران مرتبط با گفتمان حاکم و ۱۰ پیشران مرتبط با نظام مدیریتی، به دلیل اثرگذاری متقابل و توان تبیین ریشه های مشکلات، انتخاب شدند. لازم به ذکر است که توجه نهایی این انتخاب، با استناد به ادبیات پژوهشی و مبتنی بر یافته های تحلیل لایه ای علی، استوار بوده است؛ به نحوی که، گفتمان حاکم، به صورت توأمان بر ساختارهای سیستمی و اسطوره های اثر می گذارد و سازنده ی نشانه های آشکار مسأله در لایه ی لیتانی است و نظام مدیریتی ناکارآمد، تشدیدکننده ی تناقضات موجود است. از این روی، تمرکز بر عدم قطعیت های چندلایه ای، امکان تحلیل جامع تری را فراهم نمود.

تطبیق پیشران ها و سناریوها

در ادامه، تطبیق پیشران ها و سناریوها صورت پذیرفت و نقش هر پیشران در شکل دهی به سناریوهای بدیل، میزان تأثیرگذاری بر فرآیندهای تصمیم گیری، تغییرات ساختاری و تأثیر بر آینده ی بدیل شهر زیارتی، بررسی شد و بر اساس دو معیار اصلی «عدم قطعیت» و «اثرگذاری» که در گام قبلی، مبنای امتیازدهی پیشران ها بودند، چهار سناریو به دست داده شد.

سناریوهای بدیل مبتنی بر چارچوب شوارتز

در ادامه، ساخت ماتریس سناریوها با اتکا به روش دوبعدی شوارتز (Schwartz, 1991)، به عنوان ابزاری برای پیش‌بینی آینده‌های بدیل بافت پیرامونی حرم‌های زیارتی، صورت پذیرفت. دو عدم قطعیت کلیدی احصا شده مبتنی بر یافته‌های تحلیل لایه‌ای علی و ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت، با عناوین «تقابل زیارت-گردشگری» و «نظام مدیریتی» در جایگاه محورهای کلیدی ماتریس سناریوها در نظر گرفته شدند. این محورها، با ترکیب قطب‌های متضاد خود (زیارت محوری-گردشگر محوری و متمرکز-مشارکتی)، چارچوبی به منظور تبیین چهار سناریوی بدیل فراهم نمودند که در جدول ۳، ارائه شده است.

جدول ۳: سناریوهای بدیل مبتنی بر چارچوب شوارتز

مدیریت مشارکتی-هوشمند	مدیریت متمرکز-دستوری	
سناریوی ۲: تلفیق معنویت و حکمرانی نوین	سناریوی ۱: حفظ قداست در چارچوب اقتدار	گفتمان زیارتی
سناریوی ۴: شهر جهانی زیارت	سناریوی ۳: تجاری‌سازی اجباری	گفتمان گردشگری

روایت سناریوها

با توجه به تعبیر (Porter 1985) از سناریو به عنوان «یک نگاه درونی منسجم به چگونگی شکل‌گیری آینده و نه پیش‌بینی، بلکه به عنوان یکی از نتایج ممکن آینده» (Porter, 1985:cited by Schoemaker, 1995)؛ در این گام به شرح روایت چهار سناریو از نتایج ممکن آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، پرداخته می‌شود.

سناریوی اول: حفظ قداست در چارچوب اقتدار (زیارت محوری + مدیریت متمرکز)

سناریوی حفظ قداست و زیارت محور بودن در چارچوب اقتدار، مشابه وضعیت جاری بسیاری از شهرهای زیارتی با تأکید بر کنترل نهادی و غفلت از مشارکت مردمی در مراحل مختلف است؛ در چنین شرایطی، قدرت سیاسی تلاش دارد تا با مدیریت متمرکز، از ارزش‌های در معرض تهدیدات حرم زیارتی، حفاظت و پاسداری نماید، حال آنکه در این مواجهه، تضادهایی میان منافع اقتصادی و ارزش‌های مذهبی بروز می‌کند که تأثیرات منفی بر جامعه در پی خواهد داشت. در این سناریو، انحصار شبه‌دولتی اقتصادی به‌عنوان ابزاری برای تمرکز قدرت، نقش آفرینی می‌کند و تصمیم‌گیری‌های غیر کارشناسی همراه با الگوی اقتصاد دستوری از بالا به پایین، بستری فراهم می‌آورد که به نابرابری در دسترسی به فضا و در نهایت، مهاجرت ساکنان بومی می‌انجامد. هرچند در نگاه نخست، کالایی شدن بافت پیرامون حرم، به مثابه‌ی تهدیدی علیه قداست آن، تلقی می‌شود اما در ادامه به ابزاری برای حفظ نظم و کنترل بافت مبدل می‌شود. بازارگرایی مبتنی بر نیازهای پشتیبان زائر نیز در چارچوبی کنترل شده، عملیاتی می‌شود. در همین زمینه، تضاد منافع بین ذی‌نفعان، عدم هم‌افزایی نهادی و فقدان برنامه‌ریزی جامع به‌عنوان چالش‌های پایدار بافت، همچنان دیده می‌شود. در چنین شرایطی، نشانه‌هایی از تضعیف هویت زیارتی، افول انگیزه‌های فرهنگی-مذهبی در زائران و گردشگران مذهبی و تغییر تدریجی شخصیت شهر زیارتی به صورت پنهان در جریان است، هرچند اغلب در سیاست‌گذاری رسمی نادیده گرفته می‌شود و یا به صورت جامع‌الابعاد، بدان پرداخته نمی‌شود. در مجموع، این سناریو بازتاب تداوم گفتمان زیارت محور در چارچوب نظام مدیریتی متمرکز و دستوری از بالا به پایین است.

سناریوی دوم: تلفیق معنویت و حکمرانی نوین (زیارت محوری + مدیریت مشارکتی)

این سناریو با ترکیب معنویت و حکمرانی نوین، روایتی از آینده‌ای مرجح از زیارت محوری (شهر زائر مدار)، را عنوان می‌دارد. هدف اصلی این سناریو، ایجاد تعادل میان صیانت از ارزش‌های دینی، تحت لوای حکمرانی نوین با ادغام فناوری‌های هوشمند و مناسک سنتی زیارت است؛ در این روایت، مداخلات بر مبنای نیازها و انتظارات تعریف زائر با ریشه‌مندی در باورها و اعتقادات مذهبی (که در منابع و روایت‌های دینی، مناسک و آدابی برای آن ذکر می‌شود) مبتنی می‌باشد. این سناریو، همچنین به مداخله‌ی مثبت در آینده‌ی بدیل شهرهای زیارتی در زمینه‌ی شیعی، می‌تواند نزدیک باشد و به جای ایجاد تقابل میان سنت و مدرنیته، از ظرفیت‌های فناوری دیجیتال و زیارت برای ارتقای کیفیت و کارایی تجربه‌ی زیارتی استفاده می‌شود. برخلاف رویکردهای متمرکز و دستوری پیشین، تصمیم‌گیری‌ها با مشارکت دادن گروه‌های ذی‌نفع مختلف انجام می‌گیرد و تأکید اصلی بر ارتقای تجارب معنوی زائر در کنار حفظ هویت مکانی شهر زیارتی است. در این سناریو، حفاظت از ارزش‌های ملموس و ناملموس حرم‌های زیارتی با حفظ حرمت و شأن مآزور، در اولویت قرار می‌گیرد؛ به نحوی که هر گونه مداخله و توسعه، خود را با این دال مرکزی تطبیق می‌دهد. در این چارچوب، مفهوم اقتصاد در قالب تأمین خدمات پشتیبان زائر، با هدف افزایش رضایت زائران، سازمان‌دهی می‌شود. همچنین، از آنجا که تجربه و کنش زائران، متمایل به کسب تجربیات معنوی و نیازهای متعالی دینی

است؛ شکل‌گیری مداخلات منطبق بر امر زیارت و مواجهه‌ی متأملانه در نحوه‌ی توسعه و متعاقباً مدیریت چنین بافت‌هایی به ویژه در شهرهای زیارتی ایران با زمینه‌ی اسلامی-شیعی در راستای عدم تغییر نقش اصلی شهر زیارتی در مقیاس محلی تا بین‌المللی ضرورت پیدا می‌کند. همچنین، این سناریو به احکام و آداب زیارت در مراتب تسلسل فضایی تشریف‌زائران و آمادگی ذهنی و عینی آنان توجه دارد و از طریق کالبد طبیعی و انسان‌ساخت، زمینه‌ی خودتنظیم‌گری و هم‌سازی، جهت مواجهه با حرم زیارتی را فراهم می‌کند.

سناریوی سوم: تجاری‌سازی اجباری (گردشگرمحوری + مدیریت متمرکز)

این سناریو، روایتی از آینده‌ای فاجعه‌بار است که پیامدهای توسعه‌ی شتاب‌زده‌ی گردشگری در شهر زیارتی را (از یک فضای معنوی تا تبدیل آن به بستری برای بهره‌برداری غالب تجاری) هشدار می‌دهد. در این سناریو، نیروی غالب بر شهر زیارتی مبتنی بر منطق بازار و سوداگری است؛ به‌گونه‌ای که کالایی شدن بافت پیرامون حرم زیارتی به‌عنوان پیشران اصلی، منطق سیاست‌های شهری را مشخص می‌نماید. تحقق این سناریو به عنوان موتور اصلی محرک اقتصاد محور، به لحاظ فرهنگی، تبعات غیر قابل‌جبرانی بر بافت مذهبی پیرامون حرم‌های زیارتی مترتب می‌دارد. روند مذکور با ایجاد تحولات در قیمت زمین و تغییرات کاربری اراضی بافت پیرامون حرم زیارتی، هم‌سو شده و در نهایت به خروج بومی‌ها و افزایش نابرابری در دسترسی به فضا منتهی می‌شود. در این سناریو با تحمیل کنش اقتصاد محور بر بافت و عدم تناسب تغییرات صورت پذیرفته با ماهیت زیارت، مشکلات اساسی برای مجاوران و سکنه‌ی بومی بافت در پی خواهد داشت. بازارگرایی اقتصادمحور، با هدف دستیابی به سودآوری حداکثری، زمینه‌ساز گسترش و ترویج سبک زندگی مصرف‌محور در میان زائران می‌شود. در پس این فرایند، انحصار شبه‌دولتی اقتصادی به‌عنوان یک پیشران پنهان، فعالیت می‌نماید و ساختار اقتصاد دستوری و بالا به پایین نیز، تثبیت این مسیر را همراهی می‌نماید. در نتیجه، تضعیف اصالت زیارتی با حذف تدریجی عناصر هویتی شهر، همراه شده و به تدریج گفتمان گردشگری بر زیارت‌محوری غلبه کرده و مرز میان زائر و گردشگر ادغام می‌شود. همچنین با توجه به علاقه‌ی روزافزون به سرمایه‌گذاری در شهر زیارتی، موجب می‌شود که این شهر به قطب اقتصادی منطقه یا کشور، تبدیل شود؛ از این‌روی، مهاجرت مردم و افزایش جمعیت از سایر مناطق نه صرفاً به دلیل جاذبه‌ی زیارتی، بلکه به دلیل مزیت‌های اقتصادی رخ خواهد داد. در این مرحله، با رشد انواع مختلف گردشگری، برخی از ظرفیت‌های اقتصادی بومی، کمرنگ شده و سرمایه‌گذاری‌های کلان با فشارهای مصنوعی، باری بیش از ظرفیت بستر تاریخی-زیارتی شهر، تحمیل می‌نماید. به مرور زمان، نقش و وظیفه‌ی اصلی این دسته از بافت‌ها که همانا مهیاسازی زائر به منظور طی سلسله مراتب تشریف به حرم‌های زیارتی است، کمرنگ شده و اولویت‌های دیگری در تناقض با ساحت معنوی و مأموریت اصلی زیارت، مرجح می‌شود.

سناریوی چهارم: روایتی از شهر جهانی زیارت (گردشگرمحوری + مدیریت مشارکتی)

شهر جهانی زیارت که آینده‌ای از حرم‌های زیارتی به‌عنوان قطب‌های گردشگری مذهبی-فرهنگی با جاذبه‌های چندمنظوره را تبیین می‌کند، با تعارضات و تنش‌های درونی ناشی از تقلیل زیارت به «کالای فرهنگی» همراه است. در این سناریو، شهر زیارتی از یک فضای محلی و سنتی به جایگاهی فراملی ارتقا می‌یابد و به‌عنوان یک مقصد جهانی زیارت بازتعریف می‌شود. در چنین چشم‌انداز جهانی، کالایی شدن بافت پیرامون حرم زیارتی، دیگر تهدیدی علیه قداست تلقی نمی‌شود، بلکه زمینه‌ساز رقابت جهانی و جذب سرمایه و گردشگر در مقیاس بین‌المللی محسوب می‌شود. بازارگرایی اقتصادمحور زائر در قالب نوین فراملی، معنا می‌یابد و با الگوی بازار جهانی زیارت، هم‌راستا می‌شود. در این مسیر، تحولات در قیمت زمین، تغییر در کاربری اراضی و پر رنگ شدن سبک زندگی مصرف‌محور زائران و گردشگران، به‌عنوان رویه‌های طبیعی و در عین حال اجتناب‌ناپذیر در فرایند جهانی شدن، مورد پذیرش قرار گرفته‌اند. درآمدزایی بالا از طریق جذب گردشگران بین‌المللی و توسعه‌ی زیرساخت‌های نوین برای مدیریت هوشمند زائران و تجارب جدید زیارتی، اگرچه موجب رونق اقتصادی می‌شود، اما تضاد ذاتی بین سوداگری و معنویت را آشکار می‌سازد. هم‌زمان، افزایش وزن گفتمان گردشگری، ادغام مرز زائر-گردشگر و استفاده از استعاره‌ی حرم برابر با کالای گردشگری (هرچند با بار معنایی تعدیل‌شده)، عناصر اصلی سازنده‌ی این روایت هستند. در نهایت، تضعیف اصالت زیارتی در سایه‌ی تبدیل شهر به یک مقصد تجربه محور، توجیه می‌شود؛ به گونه‌ای که زیارت در قالبی چندرسانه‌ای، فرهنگی و فراملی، متنوع و قابل تطبیق، بازیابی شده است تا با انتظارات ذهنی گروه‌های مختلف بازدیدکننده در آینده، هم‌راستا شود.

سیاست‌های قابل ارائه در تحلیل لایه‌ای علی

با توجه به هدف برنامه‌ریزی مبتنی بر سناریو، تدوین سیاست‌هایی مد نظر است تا سیستم، انطباق و هماهنگی ویژه‌ای با شرایط آتی، ایجاد و اتخاذ نماید. هسته‌ی اصلی سیاست‌سازی برای آینده، پذیرش این واقعیت است که هرچند، آینده غیرقابل پیش‌بینی است اما برخی جنبه‌های آن را می‌توان شناسایی و مدیریت کرد (Van der Heijden, 2005). از این‌روی، با بهره از تحلیل چهار لایه‌ای علی و رفت و برگشت

بین لایه‌ها و واکاوی عمیق لایه‌های زیرین، پیشنهادات نظام‌مند در راستای خلق آینده‌ای بهتر و همسو با ارزش‌های زمینه‌ای حرم‌های زیارتی، به تفکیک ارائه شده‌اند که در جدول ۴ قابل مشاهده هستند.

جدول ۴: پیشنهادات قابل ارائه در تحلیل لایه‌ای علی در زمینه‌ی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی

پیشنهادات قابل ارائه در تحلیل لایه‌ای علی در زمینه‌ی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی	
<ul style="list-style-type: none"> توقف اقدامات مداخله‌گر سلیقه‌ای و شتاب‌زده در حیطه‌ی مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی موضع‌گیری فعالانه‌ی جامعه‌ی تخصصی معماری و شهرسازی در برابر مواجهه‌های سطحی و در عدم انطباق با احکام دینی و مذهبی در زمینه‌ی حرم‌های زیارتی 	<p>نمونه پیشنهادات قابل ارائه در سطح لیسانی</p>
<ul style="list-style-type: none"> تدوین چارچوب کلان و معیارهای مدون نظری و عملی به عنوان مرجع و ملاک عمل مداخلات شهری مهندسان مشاور وضع قوانین مصوب منطبق با ارزش‌های ملموس و ناملموس بافت پیرامون حرم‌های زیارتی اعمال سیاست‌های مدیریتی، نظارتی، سخت‌گیرانه و محدودکننده در مورد هر گونه ساخت و ساز در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی طرح‌ریزی هدفمند بخش عمومی و خصوصی به منظور تأمین نیازهای زائران و مجاوران به‌کارگیری رویکرد مشارکتی با حضور حداکثری مجاوران در انواع فعالیت‌های تصمیم‌گیری، اقدامات محلی و ساماندهی بافت‌های پیرامون حرم‌های زیارتی ایجاد سلسله مراتبی از طرح‌های بالادستی به منظور برنامه‌ریزی علمی و جامع در هر گونه مداخله‌ی موضعی و موضوعی در بافت دربرگیرنده‌ی حرم زیارتی مدیریت صحیح منابع بافت شهری پیرامون حرم زیارتی توسط ائتلافی از ذی‌نفعان و ذی‌نفعان (کارشناسان شهری، مذهبی و اجتماعی و اعضای جامعه‌ی محلی) در راستای ممانعت از کالایی شدن مستمر آن ایجاد نهادهای نظارتی تشکیل یافته از اعضای جامعه‌ی محلی ایجاد زیرساخت‌های دیجیتال برای مدیریت زائران بدون تخریب ارزش‌های سنتی و مذهبی زیارتی اصیل الزام به رعایت اصول معماری سنتی در ساخت‌وسازهای جدید تعیین حرائم حفاظتی چندگانه با الزام ضوابط لازم‌الاجرا در پیرامون حرم زیارتی برای محدودیت بخشی در توسعه‌های جدید ایجاد نهاد هماهنگ‌کننده مرکزی برای یکپارچه‌سازی پروژه‌ها با تعریف دقیق وظایف و مسئولیت‌های هر نهاد در چارچوبی واحد 	<p>نمونه پیشنهادات قابل ارائه در سطح سیستمی</p>
<ul style="list-style-type: none"> توجه بر نقش زیارت در برابر نقش گردشگری به عنوان مبنای مداخلات در زمینه‌ی اسلامی و شیعی تغییر نگرش و جهان‌بینی مشاوران، مجریان و متولیان تولید و اجرای طرح در حیطه‌ی مداخله در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی -تلاش در راستای ترویج و توسعه‌ی فرهنگ زیارت در برابر صنعت زیارت در اذهان زائران و مجاوران فرهنگ‌سازی توسط مدیریت شهری در راستای تغییر ذهن‌واره‌ی زیارت در کنار سیاحت اذهان متخصصین و عامه‌ی مردم تولید و توسعه‌ی ادبیات نظری مقوله‌ی زیارت در ارتباط با حوزه‌ی برنامه‌ریزی و طراحی شهری در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی درآمیختگی متولیان تولید طرح‌های توسعه‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی در جامعه‌ی محلی شهر زیارتی و شناخت ظرفیت‌های فرهنگی و مذهبی منحصربه‌فرد آن در راستای طراحی، برنامه‌ریزی و مدیریت زمینه‌گرا در متابعت از مسئله‌ی موجود در بافت توسعه‌ی تولید محتوای مناسب در رسانه‌های عمومی رسمی به منظور فرهنگ‌سازی مفهوم زیارت 	<p>نمونه پیشنهادات قابل ارائه در سطح گفتمان</p>
<ul style="list-style-type: none"> توسعه‌ی تولید محتوای مناسب در رسانه‌های عمومی رسمی به منظور فرهنگ‌سازی مفهوم زیارت 	<p>نمونه پیشنهادات قابل ارائه در سطح استعاره-اسطوره</p>

نتیجه‌گیری

مطالعه‌ی حاضر با هدف شناسایی و واکاوی لایه‌های مختلف مؤثر بر مسائل ناشی از مداخلات در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، با رویکرد آینده‌پژوهی و در راستای ارائه‌ی سناریوهای محتمل آینده انجام شده است. این پژوهش در چارچوب پارادایم کیفی و با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل محتوای کیفی و تحلیل لایه‌ای علی در قالب یک مرور نظام‌مند کیفی، صورت گرفته است. یافته‌های این مطالعه نشان می‌دهد که با اعمال روش‌های انتقادی و ساختارشنکی رایج در نحوه‌ی مواجهه با مسائل، ضمن استخراج و سازمان‌دهی داده‌های مستند، می‌توان از لایه‌های سطحی به سطوح عمیق گفتمانی و استعاره‌ی عبور کرد و بستری برای چارچوب‌بندی مجدد مسئله، شناسایی پیشران‌های تحول‌ساز و طراحی سناریوهای بدیل آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، فراهم آورد.

این پژوهش، چهار تصویر متمایز از آینده را در قالب چهار سناریوی برخاسته از پیش‌بینی‌های احصا شده از ادبیات نظری، ارائه می‌کند که می‌تواند زمینه‌ای برای سیاست‌گذاری آگاهانه در راستای ارتقای هویت مکانی، بهبود کیفی زیارت و مدیریت تحولات آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، فراهم آورند. انتخاب دو عدم قطعیت کلیدی سازه‌ی سناریوها از پیش‌بینی‌های واقع در ماتریس اثرگذاری-عدم قطعیت و بر اساس چارچوب تحلیل ساختاریافته لایه‌ای علی، انجام گرفت که دارای بیشترین اثرگذاری و پیش‌بینی ناپذیری در تحولات آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی هستند. سناریوی نخست، «حفظ قداسات در چارچوب اقتدار»، بر استمرار ساختارهای متمرکز و زیارت‌محور تأکید دارد که گرچه به ظاهر، پاسدار قداسات حرم‌های زیارتی است اما در روند طولانی‌مدت با تضعیف هویت مذهبی همراه است. در سناریوی دوم، «تلفیق معنویت و حکمرانی نوین»، رویکردی مشارکتی و زیارت‌محور اتخاذ می‌شود که امکان بروز ارزش‌های دینی و مذهبی، مشارکت گروه‌های ذی‌نفع و ذی‌نفوذ و نوآوری نهادی را فراهم می‌سازد. سناریوی سوم، «تجاری‌سازی اجباری»، از ترکیب حکمرانی متمرکز و جهت‌گیری گردشگرمحور، شکل می‌گیرد که منجر به تقلیل فرهنگ زیارت، کالایی‌شدن زیارت و غلبه‌ی گفت‌وگو و جهان‌بینی سکولار می‌شود. نهایتاً سناریوی چهارم، «شهر جهانی زیارت»، با رویکردی مشارکتی و گردشگرمحور، چشم‌اندازی فراملی و چندوجهی از مفهوم نوین زیارت در عصر جهانی شدن را ارائه می‌دهد که ضمن جذب سرمایه و تنوع فرهنگی گروه‌های مختلف، با چالش‌های حفاظت از هویت اصیل و کنترل تغییرات فرهنگی، مواجه است. بر این اساس، این چهار سناریو به‌مثابه‌ی طیفی از امکان‌های بدیل، نه‌تنها چارچوبی برای درک تحولات پیش‌رو، فراهم می‌سازند بلکه امکان مداخله‌ی آگاهانه در مسیر آینده‌سازی برای شهرهای زیارتی را نیز مهیا می‌کنند. حرکت به‌سوی سناریوی ترکیب معنویت با حکمرانی نوین در بستر مشارکتی، می‌تواند به‌عنوان گزینه‌ی راهبردی در مواجهه‌ی با بحران هویت شهرهای زیارتی معاصر، مورد توجه سیاست‌گذاران، مدیران شهری و متولیان برنامه‌ریزی قرار گیرد.

چارچوب‌بندی مجدد از مسأله توسط تحلیل لایه‌ای علی، این پاسخ را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد که ریشه‌ی اصلی مسأله‌دار بودن مداخلات در تقابل گفت‌وگوها در لایه‌های عمیق‌تر (اسطوره‌ای و گفت‌وگویی) و ناکارآمدی ساختارهای مدیریتی در لایه‌ی میانی (ساختاری)، در لایه‌ی سطحی لیتانی اثرگذار است که به عنوان اصلی‌ترین ریشه‌های مسئله‌زایی مداخلات کنونی در بستر شهرهای زیارتی، قابل بحث هستند. همان‌طور که Inayatullah (2004) عنوان می‌دارد، تغییر در سطح اسطوره-استعاره به عنوان تغییرات راهبردی و سازنده در مرتفع نمودن مسائل، حائز اهمیت است و مسئولیت اصلی حل مشکل-مسئله در این سطح، رهبران و مدیران اجرایی سطوح بالا هستند؛ از این‌رو، به منظور ارائه راهکارهای سازنده و ایجاد تحولات بنیادین برای خلق آینده‌های بدیل در حوزه‌ی آینده‌ی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، لازم است در ابتدا استعاره‌ی رایج «هم زیارت-هم سیاحت» در فرهنگ عامه‌ی مردم به خصوص در زمینه‌ی اسلامی و شیعی، مورد تجدید نظر قرار گیرد. در ادامه، به منظور حراست از شئون و منزلت قدسی حرم‌های مطهر شیعی، لازم است هر گونه مداخله، بر مبنای اهمیت و ضرورت اصل زیارت در دین اسلام، نگاه تشیع و زمینه‌ی ایرانی، صورت پذیرد. این اقدام می‌تواند با تغییر ایدئولوژی مسلط سکولار، به تغییر گفت‌وگوهای گردشگر محور منجر شود و گفت‌وگوهای زیارت‌محوری را تقویت و نمایندگی نماید. در ادامه، تغییرات لایه‌ی دوم در ابعاد مختلف مدیریت و مواجهه در بافت پیرامون حرم‌های زیارتی، می‌تواند به تغییر وضعیت و حل مشکلات در سطح لیتانی منجر شود و روند بهبود مداخلات در این بافت‌ها را تسهیل نماید.

پرداخت جدی مدیریت شهری به این چالش در شهرهای زیارتی، نیازمند توجه و مشارکت مدیریت کلان و اجرایی جامعه در کنار نقش‌آفرینان غیردولتی، نظیر برنامه‌ریزان و متخصصان شهری است. در این رابطه، ضرورت شفاف‌سازی چگونگی مداخلات زمینه‌منا، منطبق بر موازین و احکام دینی و مذهب تشیع، حائز اهمیتی دوچندان می‌شود. علاقه‌مندان به حوزه‌ی مدیریت، طراحی و برنامه‌ریزی شهری، می‌توانند با بهره از نتایج مطالعه‌ی حاضر، در راستای شناسایی بهتر چالش‌ها و مسائل این دسته از مداخلات در دامنه‌ی پژوهشی آتی خود استفاده نمایند و هر کدام از سطوح مورد اشاره در این پژوهش، می‌تواند به عنوان مبدأ پژوهشی نوین، مورد توجه پژوهشگران در تحقیقاتی مستقل آینده، قرار گیرد. همچنین، شناسایی و استخراج رویکردهای زمینه‌گرا در راستای تحقق سناریوی مرجح (رویکردهای مشارکتی و زیارت‌محور) می‌تواند در مطالعات آینده، به عنوان محور توجه پژوهشگران، قرار گیرد.

References

- Abachi, A. (2018). The Analysis of the Performance of the Main Beneficiaries of the Regeneration of the Fabric Surrounding the Holy Shrine in Mashhad. Ph.D Thesis, Ferdowsi University of Mashhad. Literature and Humanities. (in persion)

- Ambrósio, V., Fernandes, C., Silva, G., & Cabral, A. (2019). A conceptual model for assessing the level of development of Pilgrimage Routes. *Religious Tourism and Pilgrimage*, 7(2), 10. Doi:10.21427/h2yb-hs41
- Amirfakhriyan, M. (2015). Manifestation of of unity in diversity Approach to cohesion and spatial diversity in Mashhad And The pattern of Islamic- Iranian city, Ph.D Thesis, Ferdowsi University of Mashhad, Faculty of Literature and Humanities. (in persion)
- Ashouri, A. (2014). Spiritual City Landscape. *MANZAR*, 5(24), 36-39. (in persion) https://www.manzar-sj.com/article_4070
- Ayazi, S. A. N. (2021). The Essentials of the Etiquette for Pilgrimage with an Approach Based on the Grounded Theory (The Razavi Shrine as a Case Study). *Hajj and Ziarah Research*, 6(2), 159-190. (in persion) Doi: 10.22034/jgk.2022.314431.1002
- Balestrieri, M., & Congiu, T. (2017). Rediscovering rural territories by means of religious route planning. *Sustainability*, 9(3), 363. DOI:10.3390/su9030363
- Bianca, s. (2000). Urban form in the Arab world: Past and present. United Kingdom: *Thames and Hudson*. <https://thamesandhudson.com/urban-form-in-the-arab-world-9780500282052>
- Boissevain, K. (2016). Studying religious mobility: pilgrimage, shrine visits and religious tourism from the Maghreb to the Middle East. New pathways in pilgrimage studies (pp. 101-117). *Routledge*. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315637310-11/studying-religious-mobility-pilgrimage-shrine-visits-religious-tourism-maghreb-middle-east-katia-boissevain>
- Center for Strategic Foresight. (2021). Simplifying Complexity with Strategic Foresight and Scenario Planning. Asia-Pacific Center for Security Studies. <https://dkiapcss.edu/wp-content/uploads/2021/01/Simplifying-Complexity-with-Strategic-Foresight-and-Scenario-Planning.pdf>
- Chandan, S., & Kumar, A. (2019). Challenges for urban conservation of core area in pilgrim cities of India. *Urban Management*, 8(3), 472-484. Doi:10.1016/j.jum.2019.05.001
- Chermack, T. J. (2004). Improving Decision Making with Scenario Planning. *Futures*, 36(3), 287-300. Doi:10.1016/S0016-3287(03)00156-3
- Chermack, T. J., & Walton, J. S. (2004). Development and Change through Scenario Planning. Online Submission. <https://eric.ed.gov/?id=ED492149>
- Collins-Kreiner, N., & Gatrell, J. D. (2006). Tourism, heritage and pilgrimage: The case of Haifa's Baha'i gardens. *Heritage Tourism*, 1(1), 32-50 DOI:10.1080/17438730608668464
- De Ascaniis, S., Adukaite, A., Cantoni, L., Marchiori, E., Mele, E., Marchetti, R., ... & Introvigne, M. (2016). Pilgrims in the Digital Age: a research manifesto. *International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage*, 4(3), 1-5. <https://arrow.dit.ie/ijrtp/vol4/iss3/3>
- Eslami, S., Zamani, B., & Nooraie, H. (2022). Developing an Urban Design Framework for the Buffer zone of Pilgrimage Shrines by Applying the Comprehensive Territoriality Approach Case Study: The Peripheral Territory of Hazrat Masoumeh's Holy Shrine. *Architecture and Urban Planning*, 14(34), 113-141. (in persion) Doi:10.30480/aup.2022.3355.1709
- Faraji, S. (2016). The Somatic Survey of Organization & Development of Abdolazim's Holy Shrine Plan. Master Thesis of Urban Planning, Allameh Tabataba'i University, Faculty of Social Science. (in persion)

- Farhadi, J., & tavangar, M. (2022). Critical analysis of the effects of urban development plans on the destruction of valuable places in the pilgrimage-tourism city of Mashhad. *Greater Khorasan*, 13(46), (in persion) https://jgk.imamreza.ac.ir/article_149016.html
- Farhan, S. L., Abdelmonem, M. G., & Nasar, Z. A. (2018). The urban transformation of traditional city centres: Holy Karbala as a case study. *ArchNet-IJAR: Architectural Research*, 12(3), 53. Doi:10.26687/archnet-ijar.v12i3.1625
- Farhan, S. L., Alobaydi, D., Anton, D., & Nasar, Z. (2022). Analysing the master plan development and urban heritage of Najaf City in Iraq. *Cultural Heritage Management and Sustainable Development*. Doi:10.1108/JCHMSD-07-2020-0101
- Farhan, S. L., Jasim, I. A., & Najji, A. (2016). Urban sustainability in old city centres, a comparison between the city of Najaf in Iraq and Italian cities experiences. *Engineering and Technology*, 34(12), 2347-2360.
- Farhan, S., Akef, V., & Nasar, Z. (2020). The transformation of the inherited historical urban and architectural characteristics of Al-Najaf's Old City and possible preservation insights. *Frontiers of Architectural Research*, 9(4), 820-836. DOI: 10.1016/j.foar.2020.07.005
- Fink, Arlene. (2014). Conducting research literature reviews: From the internet to paper. *Sage*. https://books.google.co.jp/books/about/Conducting_Research_Literature_Reviews.html?id=2bKI6405TXwC&redir_esc=y
- Ghaderi, F. (2019). Urban Regeneration Management in Terms of Conflicts and Interests of Stakeholders. Case Study: Samen area, Mashhad. MA Thesis, Tarbiyat Modares University, Faculty of Arts and Architecture. (in persion)
- Ghahremani, H., & Hashemi, N. (2018). A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran. *Armanshahr Architecture & Urban Development*, 11(22), 51-68. (in persion) https://www.armanshahrjournal.com/article_64734_en.html
- Ghalandarian Golkhatmi, I. (2018). Environmental Quality in Renovation of the central, part of Mashhad Religious Metropolis. Ph.D Thesis, Tarbiat Modares University, Faculty of Art and Architecture. (in persion)
- Ghanbari, Ali Allah. (2014). Examining the issue of migration to Tehran using the method of layered causal analysis. *Management Futures (Management Studies)*, 26(102), 27-40. (in persion) https://qpss.atu.ac.ir/article_16279.html?lang=en
- Heidari, A., Yazdani, H. R., Saghafi, F., & Jalilvand, M. R. (2018). The perspective of religious and spiritual tourism research: a systematic mapping study. *Islamic Marketing*, 9(4), 747-798. Doi.org/10.1108/JIMA-02-2017-0015
- Hoseinzadeh, M., Atashinbar, M., & Alaei, P. (2021). A Street Landscape Reading, Mashhad's Bala and Paein Khiban as Entrances to Imam Reza's Holy Shrine. *MANZAR*, 13(57), 64-77. (in persion) DOI: 10.22034/manzar.2021.286699.2130
- Hussein, M. M. (2013). From courtyard to monument: Effect of changing social values on spatial configuration of " the cities of the holy shrines" in Iraq. *Iraqi Journal of Architecture and Planning*, 9(1), 12-15. DOI: 10.36041/ijap.v9i1.175

- Inayatullah, S. (1998). Causal layered analysis: Poststructuralism as method. *Futures*, 30(8), 815-829. DOI: 10.1016/S0016-3287(98)00086-X
- Inayatullah, S. (2004). Causal layered analysis: Theory, historical context, and case studies. In *The causal layered analysis reader: Theory and case studies of an integrative and transformative methodology* (pp. 1-52). *Tamkang University Press*. [https://www.semanticscholar.org/paper/The-causal-layered-analysis-\(CLA\)-reader%EF%BC%9Atheory-and-Inayatullah/af97fe5e65b695a5f11eb11bcf5e3a574b833fd8](https://www.semanticscholar.org/paper/The-causal-layered-analysis-(CLA)-reader%EF%BC%9Atheory-and-Inayatullah/af97fe5e65b695a5f11eb11bcf5e3a574b833fd8)
- Inayatullah, S. (2005). Causal layered analysis—deepening the future. *Questioning the future: methods and tools for organizational and societal transformation*, 1, 1-22.
- Inayatullah, S. (2006). Anticipatory action learning: Theory and practice. *Futures*, 38(6), 656-666. DOI: 10.1016/j.futures.2005.10.003
- Inayatullah, S. (2009). Causal layered analysis: An integrative and transformative theory and method. *Futures research methodology*, version, 3, 1-55.
- Inayatullah, S. (2010). Theory and practice in transformation: The disowned futures of Integral extension. *Futures*, 42(2), 103-109. DOI: 10.1016/j.futures.2009.09.002
- Inayatullah, S. (2019). Causal layered analysis a four-level approach to alternative futures relevance and use in foresight. *Futuribles*, 12(3), 123-135.
- Inayatullah, S., & Milojević, I. (2015). Transformative research in theory and practice. Translated by Mehdi Mobsari, Maryam Yousefian. Alireza Nasr Esfahani. *Shakib*. (in persian)
- Jahed Bozorgan, Z. (2019). Pilgrimage Landscape Design with Age Friendly Approach (Around of Shah Abdol-Azim Shrine). MA Thesis, Shahid Beheshti University, Faculty of Architecture and Urban Planning. (in persian)
- Ketonen-Oksi, S. (2018). Creating a shared narrative: the use of causal layered analysis to explore value co-creation in a novel service ecosystem. *Futures Research*, 6(5), 1-12. DOI: 10.1186/s40309-018-0135-y
- Khakrand, S. (2016). The concept and position of Sanctuary in Islamic culture. *Razavi Culture*, 4(14), 97-122. (in persian) https://www.farhangerazavi.ir/article_17597_en.html
- Khazaie, E. (2018). Designing a Urban Design Framework for Designed with Designed Samples Case Study in Samen City. MA Thesis, Imam Reza International University, Faculty of Arts & Islamic Architecture. (in persian)
- Khodaeeyan Karim, A. (2014). Patterns checking in the fabric of intermediate space city and pilgrimage in Mashhad from the age of Safavid up to now. MS Thesis, International University of Imam Reza. Department of Urban Development. (in persian)
- Liro, J., Soljan, I., & Bilska-Wodecka, E. (2018). Spatial changes of pilgrimage centers in pilgrimage studies: review and contribution to future research. *Religious Tourism and Pilgrimage*, 6(3), 5-17. DOI: 10.21427/v92c-8113
- Maroufi, H., & Rosina, E. (2017). Cities hosting holy shrines: the impact of pilgrimage on urban form. *ICONARP*, 5, 30-44. DOI: 10.15320/ICONARP.2017.24
- Milojević, I., & Inayatullah, S. (2015). Narrative foresight. *Futures*, 73, 151-162. DOI: 10.1016/j.futures.2015.08.007

- Mohammadi, M., Eivazi, M. R., Reza Goudarzi, G., & Keshavarz Turk, E. (2018). Identifying the hidden layers of cultural changes and pinpointing the contributing factors of cultural changes using the casual layered analysis. *foresight*, 20(2), 162-174. DOI: 10.1108/FS-08-2017-0041
- Molaei, A. (2021). Definition of the dimensions and strategies of improvement of spirituality in pilgrimage cities: Approaching holy shrines. *CIAUJ*, 6(1), 177-193. (in Persian) URL: <http://ciauj-tabriziau.ir/article-1-278-fa.html>
- Naghizadeh, M. (2014). City identity and enhancing the perfection of its historical fabric: Case study of Holy Mashhad. *Hoviat-e Shahr*, (19), 154-159. (In Persian) SID. <https://sid.ir/paper/154663/fa>
- Najib Kazerkar, N, Alizadeh, K and Saremi, H. (2015). Pathology of physical interventions carried out in the old context of Mashhad (with emphasis on the Safavid, Pahlavi and contemporary periods (after the Islamic revolution). *Jurisprudence and history of civilization*. (in persion)
- Nazari, A., & Sayyadi, M. (2020). Causal Layered Analysis and the Possibility of Future Studies in the political sphere: The Application of Post structuralism in Understanding Future. *Public Policy*, 6(2), 211-232. (in persion) DOI: 10.22059/jppolicy.2020.77610
- O’Keeffe, E. (2024). A Global Turn? Pandemic ‘Virtual Pilgrimage’ and the Politics of COVID-19 in the UK. *Religious Tourism and Globalization: The Search for Identity and Transformative Experience* (94-109). [Doi:org/10.1079/9781800623675.000](https://doi.org/10.1079/9781800623675.000)
- Popper, Rafael (2008). Foresight methodology. In *The handbook of technology foresight*
- Qurashi, J. (2017). Commodification of Islamic religious tourism: from spiritual to touristic experience. *Religious Tourism and Pilgrimage*, 5(1), 89-104. DOI: 10.21427/D7JX40
- Rahnama, M. R., & Amir Fakhriyan, M. (2005). A Survey of Survival Trend in the Center of Mashhad from 1357 (1979) to 1384 (2006). *Journal of Geography and Regional Development*, 3(1). (in persion) DOI: 10.22067/geography.v3i4.3039
- Razavi buffer zone Plan. (2020). Tehran university. (in persion)
- Ringland, G. (2006). Scenario Planning: Managing for the Future (2nd ed.). *John Wiley & Sons*. <https://cir.nii.ac.jp/crid/1971993809730416047>
- Roohaninezhad, S. (2018). Landscape Design of the Holy Sepulcher of Prince Hossein (AS) to enhance the quality of the religious and historical landscape in Qazvin. MA in Landscape Architecture, Imam Khomeini International University, Faculty of Architecture and Urban Planning. (in persion)
- Saliba, R. (2016). Sites of Worship: From Makkah to Karbala; Reconciling Pilgrimage, Speculation and Infrastructure. *Urban Design in the Arab World*, (pp. 197-218), *Routledge*. <https://www.taylorfrancis.com/chapters/edit/10.4324/9781315548869-17/sites-worship-robort-saliba>
- Santos Solla, X. M., & Pena Cabrera, L. (2014). Management of tourist flows, The Cathedral of Santiago de Compostela. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*. 12 (4), 719-735. DOI: 10.25145/j.pasos.2014.12.052
- Sarkheyli, E., M R, Pūrja‘farī & Rafieian, M., (2014). Assessing the Convergence Effects of Religious and Economic forces on the Contemporary Changes in Form and Shape of Samen Region, Mashhad. *Motaleate Shahri*, 3(12), 87-101. (in persion) https://urbstudies.uok.ac.ir/article_10950.html?lang=en

- Schoemaker, P. J. H. (1995). Scenario planning: A tool for strategic thinking. *Sloan Management Review*, 36(2), 25–40. <https://sloanreview.mit.edu/article/scenario-planning-a-tool-for-strategic-thinking/>
- Schwartz, P. (1991). Art of the long view: planning for the future in an uncertain world. *John Wiley & Sons*. <https://www.wiley.com/en-gb/Art+of+the+Long+View:+Planning+for+the+Future+in+an+Uncertain+World-p-9780471977858>
- Sharma, A. K. (2016). Revitalizing the urban development scenario-Contemporary Katra town. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 216, 236-248. DOI: 10.1016/j.sbspro.2015.12.033
- Shepherd, R. (2018). When sacred space becomes a heritage place: pilgrimage, worship, and tourism in contemporary China. *Religious Tourism and Pilgrimage*, 6(1), 34-46. DOI: 10.21427/D7TM64
- Shinde, K. A. (2012). Place-making and environmental change in a Hindu pilgrimage site in India. *Geoforum*, 43(1), 116-127. DOI: 10.1016/j.geoforum.2011.07.014
- Shinde, K. N. (2007). Pilgrimage and the environment: Challenges in a pilgrimage centre. *Current issues in tourism*, 10(4), 343-365. DOI: 10.2167/cit259.0
- Singh, R. P. (2006). Pilgrimage in Hinduism: Historical context and modern perspectives. Tourism, religion and spiritual journeys (pp. 236-252). *Routledge*. DOI: 10.4324/9780203001073
- Soljan, I., & Liro, J. (2021). Religious tourism's impact on city space: Service zones around sanctuaries. *Religions*, 12(3), 1-14. DOI: 10.3390/rel12030165
- Soljan, I., & Liro, J. (2022). The changing roman catholic pilgrimage centres in Europe in the context of contemporary socio-cultural changes. *Social & Cultural Geography*, 23(3), 376-399. DOI: 10.1080/14649365.2020.1739322
- Timothy, D. J., & Olsen, D. H. (Eds.). (2013). Tourism, religion and spiritual journeys. Translated by: Mohammad Qalipour and Ehsan Majidi Fard Tehran: *Sociologists*. (in persian)
- Tran, M. K., & Davies, A. (2025). The hybrid authenticity of virtual pilgrimage. *Marketing Theory*, 25(1), 139-163. <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/14705931241270769>
- UNEP. (2004). Global Environment Outlook Scenario Framework: Background Paper for UNEP's Third Global Environment Outlook Report (GEO-3). https://digitallibrary.un.org/record/760859?ln=zh_CN&v=pdf
- Van der Heijden, K. (2005). Scenarios: the art of strategic conversation. *John Wiley & Sons*. https://books.google.co.jp/books/about/Scenarios.html?id=9ML53hL8NWOC&redir_esc=y
- Voros, Joseph (2003). A generic foresight process framework. *Foresight*, 5(3), 10–21. DOI:10.1108/14636680310698379
- Woodward, S. C. (2004). Faith and tourism: Planning tourism in relation to places of worship. *Tourism and Hospitality Planning & Development*, 1(2), 173-186. DOI: 10.1080/1479053042000251089